

Anadolu'da Türkler ve Ermeniler Kayseri Örneği

Mustafa Keskin*

Özet

Anadolu'da, Selçuklu hâkimiyetinden itibaren, birlikte yaşamaya başlayan Türkler ve Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine kadar bu birlikteliği sürdürmüşlerdir. İki bölümden oluşan araştırmamızın ilk bölümünde, bu birlikteliğe güzel bir örnek teşkil eden Kayseri'de, 1860-1915 dönemindeki Türk-Ermeni ilişkilerinin sosyal ve ekonomik yönleri incelenmiştir. Osmanlı toplumunun önemli bir parçası olan Ermeniler, işte bu dönemde birdenbire ayrılıkçı milliyetçiliğin ateşiyle yanmaya başlamışlardır. Araştırmamızın ikinci bölümünde, bu ayrılıkçı milliyetçilik hareketi üzerinde büyük bir tesiri olan ekonomik etkenler üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, Millet-i Sadıka, milliyetçilik, soykırım.

Anadolu'da Türklerle Ermenilerin tanışıklığı ve birlikteliği XI. Yüzyılın ortalarından itibaren. 1040'da Horasan ve İran'da kurulan Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki muhatabı Bizans İmparatorluğu idi. Bizans İmparatorluğunun doğudaki sınırları Gürcistan'dan Kuzey Irak'a ve Suriye'ye kadar uzanıyordu. Önce Sasanî-Bizans sonra Arap-

Bizans savaşları Anadolu'ya çok zarar vermiş, maddi bakımdan yıkımına ve insansızlığına sebep olmuş, ağır vergiler ve yükümlülüklerle bunalan Anadolu halkları söylediklerimizden daha elim olmak üzere cebrî Ortodokslaştırmaya tabi tutulmuştu.¹

Selçuklu Devleti bir "gazi devletti". Daha Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) batı istikametinde gaza harekâtı planlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Başta Selçuklu ailesinden kimseler olmak üzere Türkmen komutanları bu harekâtı yönetmişlerdir. 1071 tarihli Malazgirt Meydan Savaşı Anadolu'nun geleceğini belirlemiştir. Bu ülkenin kapıları fatih Türklerle açılmıştır. Zaferden birkaç yıl sonra İstanbul'un yanı başındaki İznik'te Anadolu Selçuklu Sultanlığı, Yeşil İrmak'tan Fırat'a uzanan bir kavis üzerinde Danişmendli, Mengüceklî, Saltuklu, Artuklu Beylikleri kurulmuştur. Bu kadar kısa sürede hem fütuhat yapılması, hem de Türk iskânının gerçekleştirilmesi dikkat çekmektedir. Türklerin Anadolu'ya gelişleri, Sasanîlerin ve Arapların yaptığı gibi, ne geçicidir ne de doyumluk içindir, doğrudan doğruya yurt tutmak içindir.

Ermenilerin Van Gölü havzasından batıya göçürülmesi Bizans marifetiyledir. Doğu Anadolu'da olduğu kadar Orta Anadolu'da da yaşamakta olan Ermeniler hem Selçuklu Sultanlığının hem de adı geçen beyliklerin tebaası oldular. Selçuklu rejimi Anadolu'da toprağa bağlı köleliğe son vermiş, insanları mülkiyeti devlete ait olan arazinin mutasarrıfları yapmış, farklı inançtan toplulukları inançlarında serbestiyete kavuşturmuştur. Yakın bir geçmişte zorla Ortodokslaştırmaya çalışılan bu insanlar dinî ve itikadî bir müsamahanın ve özgürlüğün tadını çıkarmaya başlamışlardır. Selçuklu Devleti dinler ve inançlar konusunda Orta Asya geleneğinin varisi idi. İşin esası, Selçukluların kendilerini

(* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Burada "Bizans" nitelemesini ihtiyatî olarak kullandık. Bu nitelemenin XV. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da kullanılmaya başladığını, doğuda ise yaygın olarak "Şarkî Roma", daha da çok "Roma İmparatorluğu"nun kullanıldığını belirtmek lazımdır. Selçuklular için Anadolu "Diyar-ı Rum" idi.

herhangi bir sosyal öğretinin temsilcisi olarak görmemeleri idi.

Ermenilerin Bizans hâkimiyetinde iken eyalet yönetimlerinde çeşitli kademelerde istihdam edildikleri bilinmektedir. Anadolu'nun bazı yerlerinde özellikle Toros silsilesinde bir takım prenslikler kurdularsa da bunlar hem Bizans İmparatorluğu tarafından hem de Selçuklular ve hemen akabinde Memlûklular tarafından ortadan kaldırılmıştır. Selçukluların stratejisi Anadolu'nun birden fazla siyâsi teşkilatlanmaya tahammülü olamayacağı yönündeydi. Binaenaleyh onlar Ermeni prenslikleri yanında Türk soylu beylikleri de ilhak edeceklerdir.

Ermeniler Osmanlılar zamanında daha da iyi bir konumdaydılar. Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedip, bu güzel şehri payitahtı yaptıktan sonra başında bulunduğu devletin bir 'dünya devleti' olduğunu, kendisinin "Roma'nın varisi" bulunduğunu ilân etmiş, bu cümleden olmak üzere İstanbul'u üç semavî dinin, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmîyet'in merkezi haline getirmiştir.

Türklerle uzun süreli tanışıklık ve birliktelik Ermenilerin Türkçe'yi anadilleri gibi benimsemelerine, bu dille okuyup yazmalarına sebep olmuş, bunu bir zorlama ile değil de bilakis benimseyerek yapmışlardır. Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı kültürünün zenginliğine katkıda bulunmuşlardır. XIX. Yüzyıla gelinceye kadar Türklerle Türk olmayanlar arasında ilişkiler hemen tamamıyla dostane olmuştur. Kentlerde farklı mahallelerde oturmaları normaldi ve bu durum toplumlar arası iyi ve güzel ilişkilere engel değildi. XIX. Yüzyıl Avrupa'da millî devletlerin teşekkülüne yol açan doktrinlerin ortaya çıktığı ve her tarafa sirayet etmeye başladığı bir yüzyıldı. Ayrıca, özellikle Atlantik sahildarı ülkelerin emperyal maksatlarla yeni hayat sahaları aradıkları zamandı. Bu devletler amaçlarına ulaşmak için her aracı kullanmayı mubah saymışlardır. Rusya'yı da bunlara ilave

etmek lazımdır. Osmanlı Devleti birçok bakımdan söz konusu devletlerin ilgisini çekmekteydi. Bizzat Osmanlı Devleti'nin üzerinde bulunduğu topraklar bu ilginin odağı idi. Her çok uluslu devlet gibi Osmanlı Devleti de Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik, millî egemenlik, millî hükümlanlık ve demokrasi akımlarından etkilenecektir.

Din farklılığı emperyalist devletlerin istismar konularından biri olmuş, bu arada Ruslar Ortodoksların, Fransızlar Marunîlerin, İngilizler Dürzîlerin hamiliğini üstlenmişlerdir. Ermenilerin kendi aralarında fraksiyonlara ayrılmış olmaları sebebiyle hamiliklerine soyunan devletler farklılık arz etmiştir. Netice itibariyle her biri kendi emperyal amaçları doğrultusunda Ermenileri kullanmaya çalışmışlardır. Osmanlıların Ermenilere "millet-i sadıka" demeleri bu tarihlerdedir. Osmanlı tarihinde "Tanzimat Devri" ve sonrası Ermenilerin kendilerini "başka görmeleri" hızlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerden itibaren gayr-ı Müslim unsurlara "ana dillerinde eğitim görme" hakkını vermesi bu unsurlarda modern okulların yaygın biçimde açılmasına sebep olmuştur. Buna doğrudan doğruya emperyal devletlerin açmış oldukları okulları da ilave etmek lazımdır. Müslümanlar kafalarına olduğu kadar ayaklarına da bukağı olan medreselerle uğraşa dursun, gayr-ı Müslimler ve bu arada Ermeniler modern ve çağdaş bir eğitim görmenin gururunu paylaştılar.

"Genosit" yani yaygın söylenen ile "soykırım" Türkçe'nin lügat hazinesinde bulunmamaktadır. Nev-zuhur bir kelimedir. Batı patentlidir. Bir ırkın başka bir ırkı hiçbir ayırımı tabi tutmaksızın yeryüzünden kaldırması diye tanımlayabileceğimiz soykırıma Türk coğrafyasında tesadüf edilmemektedir. Avrupa'nın emperyal devletleri arasında bu cürmü işleyenler vardır. Öyle anlaşılıyor ki onlar yanlarına bir "Doğulu" ortak arıyorlar. Sözde Ermeni Soykırımını gündeme taşıyanlar, bunlar doğrudan doğruya Ermeni Diasporası olsun, veya bunları kullanarak Türkiye'nin moralini bozmaya çalışanlar ol-

sun 1915 yılının ne öncesine ne de sonrasında temas etmemektedirler. Oysa Türkiye’de Ermeniler 1915’ten önce de vardı. 1915’ten sonra da olmaya devam etmişlerdir. “Tehcir ve Tenkil”i soykırımla karşılamak her türlü insaf ve adaletten yoksunluktur. Dünyanın neresinde yapılırsa yapılsın, Tehcir ve Tenkillerde ölümler olmuştur ve olacaktır da. Bunun ne kadar zor bir eylem olduğunu açıklamaya gerek yoktur. Zamanında sınırları içinde yaşayan gayr-ı Müslimleri bir tanesi kalmayınca kadar ortadan kaldırmaya, yurdundan çıkarmaya muktedir olan bir devletin bunu yapmadığını, “tebea”sını Allah’ın emaneti olarak kabul ettiğini, esasen “ekalliyet”lere güzel muamelede bulunmasının dinî ve millî geleneğinden bulunduğunu bilmeyen yoktur. Böyle bir devlet 1915’te niçin tehcir ve tenkile ihtiyaç duysun? Bunun cevabını I. Dünya Savaşı’nın çerçevesi içinde aramak lazımdır.

I. XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Türk-Ermeni İlişkileri: Kayseri Örneği

Türklerle Ermeniler Anadolu’da, Selçuklu hâkimiyetinden itibaren, birlikte yaşamışlardır. Türk-Ermeni birlikteliğine güzel bir örnek de Kayseri’dir. Bu birinci bölümde Türk-Ermeni ilişkileri 1860-1915 tarihleriyle sınırlandırılmıştır. Çünkü “Ermeni Sorunu” denen konu bu tarihlerde ortaya çıkmıştır. Sorun içsel olmaktan çok dışsaldır. Osmanlı toplumunun bir parçası olan Ermeniler, hemen her bakımdan adı geçen toplumun gelişmiş kısmını oluştururken, birdenbire ayrılıkçı milliyetçiliğin ateşiyle yanmaya başlamışlardır. Bu ateşi yakanlar dışarıda, maşalığını yapanlar da içeride idi. Ateş sadece maşayı eritmekle kalmamış, Ermenilerle birlikte bütün Osmanlı toplumuna da zarar vermiştir.

Kayseri ve yöresiyle ilgili olarak incelediğimiz defterlerin verdiği bilgiler açık ve nettir. Kayseri ve civarında salt Ermenilerin yerleşik olduğu mahalle ve köyler bulunduğu gibi Müslümanlarla ve diğer gayrimüslimlerle

oturdukları mahalle ve köyler de mevcuttur. Ortaklaşa yaşanan mahalle ve köylerdeki huzur ve güvenlikten şikayette bulunulmamasında, farklı inanç sahipleri birbirinin sevinç ve üzüntülerine katılmakta, dinî ve kültürel merasimlerinde karşılıklı ziyarette bulunmaktadırlar. Evleri, barkları, mabetleri gibi, işyerleri de iç içedir. Konuşma dilleri Türkçe’dir, yazışma dilleri, alfabeleri farklı da olsa, yine Türkçe’dir. Ortak paydaları bir hayli fazla olan Türklerin ve Ermenilerin nasıl oldu da birbirlerinden münafereği ortaya çıktı, bununla kalmayıp mukateleye vardı? Kayseri örneğinde bu sorunun cevabını bulmaya çalışacağız.

XVII. yüzyılın başlarında (1608-1619) Anadolu’ya gelen Polonyalı seyyah Simeon, o tarihlerde iki kat surla çevrili şehrin merkezinde, yeraltında ve karanlık yerlerde, tahta merdivenlerle inilen iki Ermeni kilisesinin bulunduğunu, şehirde 500 hane Ermeni’nin yaşadığını, içlerinde zengin tacirler ve namlı büyüklerle birlikte yoksulların da bulunduğunu, yoksul kesimin genellikle terzilik ve kaftancılıkla uğraştığını, şehirli Ermenilerin Ermenice bilmediklerinden Türkçe konuştuklarını, şehirli olmayanlarının Ermenice’yi bildiklerini yazmaktadır².

1920’li yılların başında “Kayseri Sancığı”nı yazan Dr. Hıfzı Nuri, “Kayseri’de İslâm ve Hıristiyan dinlerine bağlı olarak yaşayan halkın ana dilinin Türkçe olduğunu, Müslim olsun olmasın, halkın birbiriyle Türkçe konuştuğunu, üslup bakımından ayırt edilemediklerini, Tanzimat’tan sonra Rum okullarında Yunanca’nın, Ermeni okullarında Ermenice’nin öğretilmesine karşın, daha başka çabalara da rağmen gayrimüslimlerin günlük hayatlarında Türkçe konuşup yazmayı terk etmediklerini” yazmaktadır³.

XX. yüzyılın başlarında Kayseri’den Amerika Birleşik Devletleri’nde giderek

(2) Polonyalı Simeon, Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619, Çev.:Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1934, s. 254.

(3) Dr. Hıfzı Nuri, Kayseri Sancığı 1922, Sadeleştiren: Zübeyir Kars, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 1984, s. 15-16.

orada yerleşen Ermeniler Türkçe konuşmaya devam etmektedirler. Kayseri'nin Nize Köyü'nden 1911 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne göçen Parsıkoğlu ailesi kendi aralarında Türkçe konuşmakta ve Türkçe'yi yeni kuşaklara öğretmektedirler. Parsıkoğlu ailesiden Herry Parsıkyan 2005 yılı Temmuz-Eylül aralığında Kayseri'ye gelmiş, Hüseyin Cömert ile sohbet etmiş, ünlü "Cezayir Türküsü"nü çok içli olarak okumuş, Ermeni müziği ile ilgili bir CD hediye etmiştir ki, tamamı Türkçe ve enstrümanı ud ile dir⁴.

Osmanlılar ilerleme ve gelişme yıllarında, fethedecekleri ve fethettikleri yerlerde yaşayan bilumum tebaanın gönlüne girmeyi yahut gönüllerini kazanmayı şiar edindiği gibi, Osmanlı asırları içinde de bu müsama-hasını, gönüller yapmasını sürdürmüştür. Bazı gezginlerin ve art düşünceli kimselerin iddia ettikleri gibi, Osmanlılar Ermenilerin ve sair gayrimüslimlerin adadillerini konuşmalarını yasaklamış değildir. Anadolu'da Ermenilere inanç özgürlüğünü ilk tanıyan, onların inançlarının gereği törenlerini serbestçe yapmalarını sağlayan Selçuklu Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarıyla kuruluşunu gerçekleştiren Fatih Sultan Mehmet, pek isabetli olarak İstanbul'u bir dünya başkenti yapmak istemiş, aldığı önlemlerle bunu gerçekleştirmiştir. İstanbul her inançtan insanların birlikte yaşayabildiği, birlikte üretime katıldığı bir dünya başkenti olmakla, 1461 yılında bağımsız Ermeni kilisesinin burada kurulmasına izin vermiştir. Konu ile ilgili ferman İstanbul'da, Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde mevcuttur⁵. Osmanlı Devleti inançlarını serbestçe yaşamalarına, ayinlerini serbestçe icra etmelerine izin verdiği gayrimüslimlerin dillerini kullanmalarını niçin yasaklamış olsun?

Nitekim Efkere Köyü ile ilgili bir web sayfasında 17 Eylül 1912 tarihinde İstanbul'daki bir yakınına yazdığı mektupta Harudyun Kocaoğlu şöyle demektedir:

"Saniyen bu tarafda bir ufacak kolera savuşturduk Allah'a çok şükür taraf taalluk

bir kederimiz yok. Köyden otuz tene kadar telef oldular, ama acı verecek birinci Hancı Artin Ağa, ikinci Serkis Pıçakçı tüken konuşusu, üçüncü Keleşoğlu, dördüncü Güllünün kayını Nişan, gerisi ha koca koltuk. Ufak defek sekiz tene kadar İslâmlardan, ehemmiyeti yok, Allah rahmet eylesin. Ne hal ise Allah'a çok şükür geçdi, velakin bu hasdalık ne ise hasda olmadık adam kalmadı idi, eyle geçti. Evkere havası çok yardım etti. Havası kötü ola idi telef çok olur idi. Geçti getti. Velakin Garabed bir pıçak arkası kaldı idi. Verkine gidiyor çok şükür Allah bize bağışladı, şimdi çok eyidir. Misak her vakit sahib oluyor eski bildiyin gibi deyil kucağından bırakmaz. Misak Ağana yazarık dersek iki eli kanda ise Verkine'yi kucağına alır beylecemalumunuz ola." Bu mektuptaki kullanılan kelimeler bugün bile bu yörede kullanılmaya devam etmektedir⁶.

Kayseri'de Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Durumları

Kayseri'de 19. yy sonlarında vergi kayıtlarına geçirilmiş 8137 ev mevcuttur. Bu evlerin fiyatları 150 ilâ 90.000 kuruş arasında değişmektedir. Evlerin fiyatlarına bakarak insanların ekonomik durumlarını ve sosyal seviyelerini anlamak mümkündür. Yukarıda belirttiğimiz 8137 adet evin kayıtlarının yapıldığı defterdeki ev fiyatlarını 150 ilâ 10.000, 10.000 ilâ 20.000, 20.000 kuruştan yukarı değere sahip evler olarak üç grupta incelemek mümkündür. Zira birinci sıradaki evleri; çiftçi, esnaf, işçi tabakasından oluşan insanlara, ikinci sıradaki evleri ise daha çok orta halli ve biraz daha gelir durumu iyi olan insanlara, son sıradakileri ise zenginlere, servet sahibi kişilere ait evler olarak değerlendirmek mümkündür⁷. Buna göre değeri 20.000 kuruştan yukarı olan evleri ve sahiplerini sıralayacak olursak:

(4) Görüşmeyi yapan kişi, Uzman Hüseyin Cömert'tir.

(5) LevonPanosDabbagyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 72-73.

(6) www.efkere.com

(7) 182 Nolu Kayseri Vergi Kayıt Defteri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Arşivi.

Ev Sahibinin İsmi	Mahallesi	Fiyatı
1- Tatlıoğlu yetimleri Ağop ve Meryem	Oduncu Mah.	45.000
2- Demirci TorosoğluAhvadur	Dadır Harput	26.000
3- Avatuzoğlu Karabet	Dadır Harput	30.000
4- Kırkoğlu Hacı Kırkor	Dadır Harput	23.000
5- Eskinazoğlu İsalı	Dadır Harput	30.000
6- Dülgeroğlu Karabet	Dadır Harput	57.000 ⁸
7- Dadıroğlu Hacı Ahvadur.	Dadır Harput	30.000
8- Baltaoğlu Hacı İbrahim	Dadır Harput	25.000 ⁹
9- KeşkekoğluMardiros	Dadır Harput	20.500
10- MinhacıAvakoğlu Hacı Ohannes zevcesi Turfanda	Sayacı Mahallesi	35.000
11- Artarmorukoğlu Karabet	Sayacı Mahallesi	25.000
12- Terzi HaçaturoğluAvadis	Sayacı Mahallesi	22.500
13- ZambakcıoğluKırkor-zevcesi Kayar	Sayacı Mahallesi	27.500 ¹⁰
14- Mardinoğlu Hacı Manas	Sayacı Mahallesi	22.500
15- Keşişoğlu Karabet zevcesi Servihid	Sayacı Mahallesi	30.000
16- MetrisoğluKırkor	Sayacı Mahallesi	32.000
17- Bağcı Hacı Avadis.	Sayacı Mahallesi	20.000
18- Zambakcıoğlu Hacı Ağop	Sayacı Mahallesi	30.000 ¹¹
19- MetrisoğluServiya yeğeni-Kırkor ve Ağop	Sayacı Mahallesi	37.000
20- Camcıoğlu Hacı Artin biraderi İstefan	Tavukçu Mahallesi	20.000
21- Tekeoğlu Hacı Artin	Tavukçu Mahallesi	40.000
22- Kuyumcu Simon oğlu Hacı Ağop	Tavukçu Mahallesi	37.000
23- BoşçalıoğluBedros	Tavukçu Mahallesi	27.500
24- Kırkoğlu Hacı Artin	Tavukçu Mahallesi	35.000
25- Çopuroğlu Hacı ve Nazar-ve Kırkor	Tavukçu Mahallesi	22.500 ¹²
26- Camcıoğlu Hacı Karabet	Tavukçu Mahallesi	25.000
21- Gümüsoğlu zevcesi Güldudu	Tavukçu Mahallesi	32.000
22- Gümüsoğlu Hacı Artin ve Avadis	Tavukçu Mahallesi	46.000
23- YedikarındaşoğluKırkor	Tavukçu Mahallesi	25.000
24- Oynakoğlu zevcesi Ehsabet	Tavukçu Mahallesi	20.000
25- Kalaycı GiziyoğluParsih	Tavukçu Mahallesi	25.000
26- Beklioğlu Karabet	Tavukçu Mahallesi	27.500
27- İstanbulluoğlu Karabet	Tavukçu Mahallesi	25.000
28- KazaroğluParsih ve validesi Hurmiye	Tavukçu Mahallesi	20.000
29- Yazıcıoğlu Hacı Serveli	Tavukçu Mahallesi	35.000 ¹³
30- Pamukçuoğlu Hacı Ağop	Tavukçu Mahallesi	22.500 ¹⁴
31- TahtaburunuoğluMihayil	Harput Mahallesi	24.000
32- ÇamkertenoğluSerkis	Harput Mahallesi	32.000
33- SülükcüoğluMardiros.	Harput Mahallesi	20.000
34- Kapıcı Kesbar kızı	Karakeçi Mahallesi	25.000 ¹⁵
35- YedikarındaşoğluArtin	Karakeçi Mahallesi	35.000
36- Budakoğlu Hacı Karabet	Karakeçi Mahallesi	20.000
37- Bekleroğlu Hacı Ohannes.	Karakeçi Mahallesi	25.000
38- Evhanoğlu Hacı Ohannes	Karakeçi Mahallesi	20.000
39- ArtarmavrukoğluAğop	Karakeçi Mahallesi	20.000
40- Evhanoğlu Hacı Mihayil	Karakeçi Mahallesi	20.000 ¹⁶
41- Tavaoğlu Karabet	Dadır Mahallesi	20.000
42- Uğurluoğlu Koca Danil	Dadır Mahallesi	20.000
43- Manasoğlu Manas	Dadır Mahallesi	20.000 ¹⁷
44- Çamkertenoğlu Hacı Serkis	Büyükbahçe Mahallesi	40.000
45- Sağıroğlu Hacı Karabet	Büyükbahçe Mahallesi	50.000
46- Tekeoğlu Hacı Kırkor	Büyükbahçe Mahallesi	50.000
47- ŞimşiroğluMarkır	Büyükbahçe Mahallesi	60.000
48- ŞimşiroğluMardiros	Büyükbahçe Mahallesi	60.000
49- Keçecioğlu Nikagus	Büyükbahçe Mahallesi	30.000
50- Sağıroğlu Hacı Karabet	Büyükbahçe Mahallesi	45.000
51- Cırcırbagusoğlu Hacı Bagus	Büyükbahçe Mahallesi	30.000
52- Yüzbaşı kızı Davite	Büyükbahçe Mahallesi	45.000 ¹⁸
53- TozakoğluHaçatur	Büyükbahçe Mahallesi	20.000
54- Camcıoğlu Kazancı Hacı Danil	Tavukçu Bölgesi	30.000
55- Çamuroğlu Hacı Manik	Tavukçu Bölgesi	20.000
56- ArtinBalioğlu Hacı Karabet	Tavukçu Bölgesi	25.000
57- Hamameoğlu Karabet	Tavukçu Bölgesi	43.000 ¹⁹
58- Kırkoğlu Hacı Karabet	Fırıncı Mahallesi	62.500
59- Mardinoğlu Karabet	Fırıncı Mahallesi	30.000
60- Kazancıoğlu Hacı Ağop	Fırıncı Mahallesi	30.000
61- Kazancıoğlu Murat	Fırıncı Mahallesi	30.000

62- ÇoduloğluAğop	Fırıncı Mahallesi	43.000
63- GüllükoğluBedros	Fırıncı Mahallesi	25.000
64- GüllükoğluBedros	Fırıncı Mahallesi	35.000 ²⁰
65- Dalkuranoğlu Şekerci Kırkor	Batman Mahallesi	25.000
66- EvhanoğluMalgün	Batman Mahallesi	25.000
67- Polatoğlu Hacı Ağop	Batman Mahallesi	27.000
68- EvhanoğluParsih	Batman Mahallesi	65.000
69- Muvtaboğlu Hacı Mardiros zevcesi Hursime	Batman mahallesi	37.500
70- Torosoğlu Hacı Ohanes	Batman Mahallesi	35.000
71- Ekinciyoğlu zevcesi Maryani	Batman Mahallesi	20.000
72- Miyasoğlu Hacı Keyfuruk	Batman Mahallesi	20.000
73- Sarrafoğlu Karabet	Batman Mahallesi	55.800
74- DadıroğluMıgırdıç.	Batman Mahallesi	36.000
75- Şahinoğlu Hacı Keyfuruk	Batman Mahallesi	30.000 ²¹
76- Şekercioğlu Agya zevcesi Meryem	Tus Mahallesi	30.000
77- Alboyacıoğlu Hacı Karabet	Tus Mahallesi	50.000
78- Dıraz kızı Aşşe	Tus mahallesi	20.000
79- DerevenkliBedros zevcesi Meryem	Tus Mahallesi	20.000 ²²
80- KilyüzoğluKırkor.	Tus Mahallesi	30.000
81- Makaryos zevcesi Kıymet	Tus Mahallesi	22.500
82- Hacıoğlu Mardiros	Tus Mahallesi	42.000
83- Çolak Ağop ve biraderi Artin	Tus Mahallesi	45.000
84- Cansızoğlu Hacı Ohannes ve Ağop	Tus Mahallesi	40.000
85- Yedibela yetimi İbrahim	Tus Mahallesi	25.000 ²³
86- MetrisoğluUsab	Hacı Mansur Mahallesi	28.000
87- Kuyumcu Güllükoğlu Karabet	Hacı Mansur Mahallesi	23.000
88- Güdük Kırbıtoğlu Hacı Ohannes	Hacı Mansur Mahallesi	28.000
89- Hacı EsiroğluAnastasi	Hacı Mansur Mahallesi	20.000
90- Karamehmetağazade İsa Bey ve Hacı Osman	Hacı Mansur Mahallesi	40.000 ²⁴
91- İngiltere Devleti tabisinden Sivas telgraf memuru Miyoboklu	Merkebcı Mahallesi	35.000 ²⁵
92- Keşkekoğlu kızı Diruhi	Kıçıkapı Mahallesi	25.000
93- Manıkoğlu Hazar	Kıçıkapı Mahallesi	24.000
94- KalpakcıoğluDanyel	Kıçıkapı Mahallesi	25.000 ²⁶
95- Der Hacır oğlu Mıgırdıç	Kıçıkapı Mahallesi	20.000
96- Davıtoğlu Hekim İstefan	Kıçıkapı Mahallesi	40.000
97- Cingilloğlu Hacı İsa Ağa	Sasık Mahallesi	23.000
98- Bezircilizade Abdullah Efendi	Sasık Mahallesi	37.000 ²⁷
99- Kalpakoğlu Ağop	Eslim Paşa mahallesi	28.000
100- ManikoğluSerkis	Eslimpaşa mahallesi	45.000
101- Yasefoğluİstavri	Eslimpaşa Mahallesi	45.000
102- Iskenderoğlu Hacı Danyel mahdumları	Eslimpaşa Mahallesi	38.000
103- MuvtaboğluAğop ve Artin	Eslimpaşa Mahallesi	40.000 ²⁸
104- UzunaşıkoğluPetru- Karabet	Eslimpaşa Mahallesi	30.000 ²⁹

(8) 182 Nolu Kayseri Vergi Kayıt Defteri, s. 84.

(9) 182 " " " " , s. 86.

(10) 182 " " " " , s. 87.

(11) 182 " " " " , s. 88.

(12) 182 " " " " , s. 89.

(13) 182 " " " " , s. 90.

(14) 182 " " " " , s. 91.

(15) 182 " " " " , s. 93.

(16) 182 " " " " , s. 94.

(17) 182 " " " " , s. 95.

(18) 182 " " " " , s. 96.

(19) 182 " " " " , s. 97.

(20) 182 " " " " , s. 98.

(21) 182 " " " " , s. 99.

(22) 182 " " " " , s. 100.

(23) 182 " " " " , s. 101.

(24) 182 " " " " , s. 103.

(25) 182 " " " " , s. 105.

(26) 182 " " " " , s. 108.

(27) 182 " " " " , s. 109.

(28) 182 " " " " , s. 111.

(29) 182 " " " " , s. 112.

(30) 182 " " " " , s. 114.

105- Muratoğlu neftçi Sava	Mermerli Mahallesi	50.000 ³⁰
106- Keşişoğlu Hacı Nikola	Mermerli Mahallesi	33.000
107- Kasap Seferoğlu Todori	Mermerli Mahallesi	25.000
108- HacıvasıloğluYüvanel	Mermerli Mahallesi	85.400
109- Aksaraylıoğlu zevcesi Despina	Mermerli Mahallesi	60.000
110- PervaneoğluLazari	Mermerli Mahallesi	30.000
111- BasdırmacıSeferoğulları	Mermerli mahallesi	23.000
112- GülabıoğluMihal	Şarkıyan Mahallesi	22.000
113- Yorgancıoğlu Yoraki	Şarkıyan mahallesi	21.000
114- Hacı Bayram kızları Elengü ve Marva	Şarkıyan Mahallesi	20.000
115- Yorgancıoğlu Pavlaki	Şarkıyan Mahallesi	45.000 ³¹
116- Gütük KarabetoğluKeyfuruk	Şarkıyan Mahallesi	25.000
117- Pervaneoğlu kızı Meryem	Şarkıyan Mahallesi	20.000
118- ÇatıloğluKibiyanus zevcesi Markü	Şarkıyan Mahallesi	20.000
119- Durmuşoğlu Murat	Şarkıyan mahallesi	20.000
120- SarımuratoğluYüvani-Nikola	Şarkıyan Mahallesi	20.000
121- Kürkcübaşıoğlu Hacı Burak	Şarkıyan Mahallesi	23.000
122- Kürkcübaşıoğlu Hacı Simon	Şarkıyan Mahallesi	37.000 ³²
123- Bürüngüzlü hacı Ali Efendi	Rumsultan Mahallesi	28.000 ³³
124- Esbak Kayseri Hakimi Müteveffa Hacı Şükrü Efendi mahdumu	Camikebir Mahallesi	35.000 ³⁴
125- Salihefendizade Ali Ağa	Camikebir Mahallesi	20.000
126- Minarecizade Lütfullah Efendi	Hacıivaz Mahallesi	37.500 ³⁵
127- Şaban Bey mahdumu Ahmet ve Behçet Bey	Tacı Kızıl Mahallesi	55.000
128- Güpgüpzade Arif Ağa	Tacı Kızıl Mahallesi	30.000
129- Hisarçıklıade Enver ve Nail Efendiler	Hürrem Çavuş Mahallesi	20.000 ³⁶
130- Hocazade Yahyaoğlu yeğeni Mustafa Efendi	Şatırbın Mahallesi	20.000
131- Kılagoşoğlu Hacı Simon	Şatırbın Mahallesi	21.000 ³⁷
132- Kalaycıoğlu Mardiros	Emirsultan Mahallesi	26.000
133- TahtaburunoğluOhanes	Emirsultan Mahallesi	30.000
134- Kalaycıoğlu Keyfuruk	Emirsultan mahallesi	30.000
135- Bekirbevoğlu Hacı Bekir Ağa	Emirsultan Mahallesi	28.500
136- Tekeoğlu Murat	Emirsultan Mahallesi	40.000 ³⁸
137- Ayakoğlu kızı Serbuhı	CaferbeySisliyan Mah.	30.000 ³⁹
138- Mihçı Avakoğlu Hacı Artin	Sınıkcı Mahallesi	24.000 ⁴⁰
139- Balagözöoğlu Hacı Simon	Sınıkcı mahallesi	20.000
140- Çıplakoğlu Hacı Karabet	Sınıkcı mahallesi	27.500
141- İ bram oğlu İbrahim	Sınıkcı Mahallesi	20.000 ⁴¹
142- SamurcıoğluBedros	Hacı Kasım Mahallesi	25.000 ⁴²
143- Keşişoğlu Hacı Hanıl	Tutak Mahallesi	32.000
144- YüzükçüMardiros	Tutak Mahallesi	26.000
145- Terzi Yakupoğlu Ahrun ve Nazar	Tutak Mahallesi	24.750 ⁴³
146- KeşişoğluAragil	Varsak Mahallesi	20.000 ⁴⁴
147- KeşişoğluSerkis ve Mardiros	Varsak Mahallesi	22.500
148- Kızıl KeyfurukoğluKeyfuruk	Kövyıkan Mahallesi	22.500
149- Karamehmetağazade Burhan Efendi	Kövyıkan Mahallesi	20.000 ⁴⁵
150- Cerçi BedrosoğluAğop	Kövyıkan Mahallesi	30.000 ⁴⁶
151- Akçakayalızade Zahit Efendi	Kalenderhane Ağa Bölgesi	30.000 ⁴⁷
152- Akçakayalızade Ömer Ağa	Kalenderhane Ağa Bölgesi	32.000
153- Akçakayalızade Hüseyin ve Mehmet ve Daniş Bekir	Kalenderhane Ağa Bölgesi	30.000 ⁴⁸
154- Mollazade Mustafa ağa	HunatGavremzade Mah.	20.000 ⁴⁹
155- Mollazade Şükrü Efendi	HunatGavremzade Mah.	20.000 ⁵⁰
156- Fevzizade Nuri Efendi	Kürtler Seyfullah Mah.	35.000
157- Develizade Emin Ağa	Kürtler Seyfullah Mah.	35.500 ⁵¹
158- Zennecizade Mustafa Ağa	Çivicibektaş Mahallesi	25.000 ⁵²
159- Güpgüpzade hacı efendi	Lalapaşa Mahallesi	47.500 ⁵³
160- Zennecizade Mustafa Ağa	Hunat Yanıkoğlu Mah.	32.000 ⁵⁴

Yukarıdaki 160 adet köşk veya konak diyeceğimiz cinsten, Kayseri'nin en zenginlerinin sahip buldukları evlerin % 87'sinin mülkiyeti Ermenilere aittir. Buradan hare-

ketle servetin, paranın kimlerde bulunduğu anlaşılmalıdır.

Kayseri'de 2.700 adet iş yerinin 759'nun mülkiyeti, 550'sinin müstecirliği Ermenilere aittir ki, bunun nispeti de % 48'dir. Şehrin ve bağlılarının nüfus dağılımı göz önüne alındığında, tebaamızdan Ermeni olanlarının sosyal, ekonomik ve kültürel bakımlardan imrenilecek konumda oldukları anlaşılmalıdır.

Kayseri'de Bulunan Ermenilere Ait Vakıflar

KAYTAM Arşivi'nde bulunan 182 Nolu Kayseri Vergi Kayıt Defteri'nde vakıflarla ilgili bilgiler bulunmakta, Ermenilere ait vakıfların da epeyi bir yekûn tuttuğu anlaşılmalıdır.

1- Dört adet ev. Eslimpaşa Mahallesi. Hızırilyas Kilisesi vakfı. Mütevellisi Bağcıoğlu İstefan⁵⁵.

2- Dört adet ev. Mermerli Mahallesi Küçük Ermeni Kilisesi vakfı Mütevelli İstefan⁵⁶.

3- Vakıf ev. Mermerli Mahallesi. Büyükeşme vakfı. Mütevelli Parsih⁵⁷.

(31) 182 " " " " , s. 115.

(32) 182 " " " " , s. 116.

(33) 182 " " " " , s. 118.

(34) 182 " " " " , s. 120.

(35) 182 " " " " , s. 121.

(36) 182 " " " " , s. 122.

(37) 182 " " " " , s. 128.

(38) 182 " " " " , s. 129.

(39) 182 " " " " , s. 132.

(40) 182 " " " " , s. 133.

(41) 182 " " " " , s. 154.

(42) 182 " " " " , s. 160.

(43) 182 " " " " , s. 162.

(44) 182 " " " " , s. 163.

(45) 182 " " " " , s. 164.

(46) 182 " " " " , s. 165.

(47) 182 " " " " , s. 187.

(48) 182 " " " " , s. 188.

(49) 182 " " " " , s. 210.

(50) 182 " " " " , s. 212.

(51) 182 " " " " , s. 194.

(52) 182 " " " " , s. 90.

(53) 182 " " " " , s. 169.

(54) 182 " " " " , s. 210.

(55) 182 " " " " , s. 111-112.

(56) 182 " " " " , s. 114-115.

(57) 182 " " " " , s. 114.

4- Vakıf ev. Şatırban Mahallesi. Büyük Ermeni Kilisesi vakfı Mütevellisi Kürkçüoğlu Hacı Ohannes⁵⁸.

5- Vakıf ev. Emirsultan Mahallesi. Büyük Ermeni Kilisesi vakfı Mütevellisi Hacı⁵⁹.

6- Büyük Ermeni Kilisesi. Emirsultan Mahallesi. Ermeni Milletine Mahsus⁶⁰.

7- Mektep. Emirsultan Mahallesi. Ermeni Sübyanına Mahsus⁶¹.

8- Vakıf ev. CaferbeySelaldı Mahallesi. Selaldı Mahallesi vakfı. Mütevelli Hacı Serkis⁶².

9- Ermeni Kilisesi. CaferbeySelaldı Mahallesi. Banisi: Ermeni Milleti⁶³.

10- Vakıf ev. Selaldı Mahallesi. Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Çamuroğlu Mıgırdıç⁶⁴.

11- İki adet vakıf ev. Caferbey Köyyıkan Mahallesi. Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Kırnikoğlu Hacı Artin⁶⁵.

12- Vakıf ev. Caferbey bölgesi Meydan Mahallesi. Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Hacı Ohannes⁶⁶.

13- Vakıf ev. Caferbey Süleyman Mahallesi. Büyük Kilise vakfı. Mütevelli Kürkçü Ayaloğlu Hacı Ohannes⁶⁷.

14- Harap develik. Köyyıkan Mahallesi. Vakıf mütevelisi Hekim İstefan⁶⁸.

15- Vakıf ev. Külük Mahallesi. Büyük Ermeni Kilisesi vakfı olup mütevelli Kürkçü Ohannes⁶⁹.

16- Vakıf ev. Oduncu Mahallesi. Oduncu Mahallesi vakfı olup Mütevelli Ayakoğlu.

17- Vakıf ev. Oduncu Mahallesi. Büyük Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Ayakoğlu.

18- Mektep. Büyükbahçe Mahallesi Mekteb-i Sübyanı⁷⁰.

19- Mektep. Hacı Mansur Mahallesi'nde Katolik Ermenilere Mahsus.

20- Kilise. Hacı Mansur Mahallesi. Katolik Milletine Mahsus⁷¹.

21- İki adet vakıf dükkan. Hacıfendi Çarşısı. Küçük Kilise vakfı. Mütevelli Bağcıoğlu⁷².

22- Vakıf dükkan. Yenisaraçhane Çarşısı. Ermeni Küçük Kilisesi vakfı. Mütevelli Bahçeci İstefan⁷³.

23- Seki. Boyacı Kapısı. Ermeni evkafı marifetiyle escarı tahsil.

24- İki adet kazancı dükkanı, bir adet dökmeçi dükkanı. Kazancılar Caddesi. Küçük Ermeni Kilisesine meşruta⁷⁴.

25- Boyacı dükkanı, kasap, bakkal. Kışıkçı Çarşısı. Küçük Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Yağcıoğlu İstefan⁷⁵.

26- Bakkal dükkanı. Sebzeciler Çarşısı. Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli İstefan⁷⁶.

27- Duhancıdükkanı. Berber dükkanı. Söğütlüçeşme Sokağı. Büyük Ermeni Kilisesi vakfı. Mütevelli Ohannes.

28- Ekmekçi fırını. Büyükçeşme vakfı. Mütevelli Kuyumcu Parsih.

29- Protestan Kilisesi. Söğütlüçeşme Sokağı. Protestan Milletine Mahsus. Bu kiliseye ait üç adet vakıf han yer almaktadır⁷⁷.

(58) 182 " " " " , s. 128.

(59) 182 " " " " , s. 129.

(60) 182 " " " " , s. 129.

(61) 182 " " " " , s. 129.

(62) 182 " " " " , s. 135.

(63) 182 " " " " , s. 138.

(64) 182 " " " " , s. 138.

(65) 182 " " " " , s. 140,142.

(66) 182 " " " " , s. 147.

(67) 182 " " " " , s. 150.

(68) 182 " " " " , s. 164.

(69) 182 " " " " , s. 83.

(70) 182 " " " " , s. 84.

(71) 182 " " " " , s. 102.

(72) 182 " " " " , s. 232.

(73) 182 " " " " , s. 252.

(74) 182 " " " " , s. 282.

(75) 182 " " " " , s. 294.

(76) 182 " " " " , s. 296.

(77) 182 " " " " , s. 297.

Büyük Manastır vakfının Efkere'de de emlakı bulunmaktadır. Buna göre:

Bahçe 2 adet, Ahır 2 adet, Tarla 13 parça,
Bezir hane 1 adet, Ağıl 1 adet, Seten 1 adet,
Develik 1 adet, Tütük2 adet, Ev 2 adet
Köşk 1adet, Cehrilik6 adet , Bağ 1 adet
Kar hane 1adet, Manastır1 adet, Kilise 1 adet
Kuşhane 7 adet
İcmal : 551 dönüm. Manastır: Ziyaretgâh-ı
millet-i Gregoryen⁷⁸.

Küçük Manastır vakfının emlakine gelince:

Tarla 8 adet , Ağıl 1 adet, Harman 3 adet
Bahçe 1 adet, Yoncalık 1 adet, Manastır 1
adet
Kilise 1 adet, Kuşhane 1 adet
İcmal: 218 dönüm. 2 evlek manastır: Ziyaret-
gâh-ı Gregoryen milletine mahsus.

Okulları: İki adet mahalle okulu mevcuttur.
42 adet işyerinin tamamı Ermenilere aittir⁷⁹.

Vardabet Devletyan, Efkere'de 1820 yılından itibaren faaliyette bulunan bir okulun bulunduğunu, 1872-1873 öğretim yılında bu okulda 120 erkek öğrencinin bulunduğunu belirtmektedir. 1901 yılında Surp Stefanos Kilisesi yanında açılan ve adı Totkumyan-Akabyan olan okulda 130 erkek, 40 kız öğrencinin okuduğu belirtilirken, okul yönetimine iki ayrı siyasî parti mensupları müdahale ederek yönetimin ikiye bölündüğü ve eğitimin zarar gördüğü yazılmaktadır. Ayrıca Efkere'den çok sayıda çocuk Talas'a Amerikan Koleji'ne giderek okumuşlardır. Yine Devletyan web sitesinde Efkere'de 1886 senesinden itibaren bir müstakil kız okulunun bulunduğunu ve bu okula yardım için Amerika'da yaşayan Efkerelilerin New York'ta "Efkere Kız Okulu Eğitim Derneği"ni kurduklarını yazmaktadır⁸⁰.

Efkere'den doktor Hacik Devletoğlu, Saray avukatlarından Hacı Stepan Boyacıoğlu,

filozof ve sosyal bilimci Nehabet Ruzini ve yine Avukat Markos ve Kirkor Kalaycıoğlu gibi kişiler yetişmişlerdir⁸¹.

Birinci Cihan Harbi'nden önce Ermeni cemaatlerinin Kayseri'de 36 ilk ve orta mektepleri, 1 lise bir de yüksekokulları vardı. Bu yüksek okuldan mezun olanlar, İstanbul ya da Beyrut Fransız Tıbbiyesine giderek buralarda okudular, böylece çok sayıda hekim yetişti⁸².

1902 yılında Kayseri'nin Efkere'de Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermenilerin temsilcisi Kalaycıoğlu Mardiros Efendi ile Türklerin temsilcisi Derviş Efendizade Mehmet Vehbi Efendi'nin birlikte imzaladıkları ve Kayseri Mutasarrıfına verdikleri dilekçe ile padişahın tahta çıkışının yıl dönümü dolayısıyla köyde yapılan ve sabaha kadar devam eden törenlerinden bahisle "ahali-i İslâmiye ve Hıristiyanieninyekdil ve yekvücut oldukları belirtilmiştir. Efkereli Muallim Hoca Sani Efendi'nin irad ettiği nutuktan ve okuduğu duadan sonra üç defa "Padişahım çok yaşa" diye bağırdukları"nı, adı geçen dilekçenin vilayet gazetesinde yayımlanmasını arz ettiklerini görmekteyiz⁸³.

Kayseri'nin Mancusun Köyü'nden Cebecizade, mülazım-ı evvel Mustafa Remzi Bey'in 13 Mart 1914 tarihinde İstanbul'dan, babası İbrahim Efendi'ye yazdığı mektubun selam bölümünde "validemin ellerinden, biraderimin gözlerinden öperim. Galip ve Münip Beylere, Osman, Mustafa ve Ömer Çavuşlara, dayıma, halalarımaya ve çocuklarına, akrabaya, ahababa ve komşulara, Hema-

(78) 183 " " " " , s. 49.

(79) 183 " " " " , s. 49.

(80) www.efkere.com

(81) www.efkere.com

(82) Zübeyir Kars, *Kayseri Mutasarrıfı, Adana, Konya ve Sivas Valisi Ahmet Muammer Bey'in Kayseri'nin Çağdaşlaşmasına Katkıları*, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2000, s. 276; Z. Kars, *Kayseri Eğitim Tarihi Üzerine Bir Deneme*, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 1996, s. 186-187; geniş bilgi için, Türkiye Ermeni Patrikliği'nin Kayseri ve S. K. Lusaviroç Kilisesi, İstanbul 1996, s. 38-39 ve devamına bakılmalıdır.

(83) Ali Rıza Önder, Ermeni Hastalığı, Yeni Adam Gazetesi, Sayı: 923, Ankara 1978)

yak Efendi'ye ve biraderine, Devletoglu'na selam. Devam-ı teveccühünüz temennisi ile ellerinizden öperim muhterem efendim”⁸⁴

Mustafa Remzi Bey, üstegmen rütbesinde bulunurken Makedonya'da, Arnavutluk'ta vuku bulan isyanların bastırılmasında ve eşkıya takibinde bulunmuş, 1913 senesinde Balkan Harbi'nde Bulgarlara esir düşmüş ve Filibe şehrinde yedi ay esarete kalmış, esaret hayatı bittikten sonra İstanbul'a gelmiş ve buradan kendisi gibi asker olan, Padişahın tüfekçi bölüğü çavuşluğundan emekli, babası İbrahim Efendi'ye yazdığı mektupta, gayrimüslim komşuları olan Hemayak Efendi ile biraderini ve Devletoglu'nu unutmamış, adı geçenlere selam göndermiştir. Görüldüğü gibi, köyde Türk ve Ermeniler arasında son derece sıcak ve dostane bir münasebet bulunmaktadır.

Kayseri'ye çok yakın bir mesafede bulunan Nize Köyünde Müslümanlarla Ermeniler iç içe ve asırlarca beraberce yaşamışlardır. Köyün hemen alt tarafından çıkan Derepınar suyu ile bahçelerini Gesi ile birlikte sulaya gelmişlerken, Gesililerin bu suyun tamamının kendilerine ait olduğunu, Nizelilerin bir haklarının bulunmadığını belirtmeleri üzerine, Nize halkı mahkemeye başvurmuş ve mahkeme aleyhlerine karar vermiş, bunun üzerine 1904 senesinde de mahkemenin kararını temyiz etmişlerdir. Bu temyiz dilekçesi için Nize adına verilen kefaletnamede şöyle yazılmaktadır: “Kayseri'ye bağlı nüfusu 100'den fazla olan Nize Köyü ahalisinden Şeyh oğlu Halid ve Müdür oğlu Mıgırdıç Efendiler tarafından yine Kayseri'ye bağlı nüfusu 100 kişiden fazla Gesi Köyü ahalisinden Hacı Hafız oğlu Rüştü ve Sani oğlu Şeyh Efendiler aleyhlerine Kayseriye Hukuk Bidayet Mahkemesinde ikame olunan Derepınar suları hakkındaki istiklal davalarının reddine dair mahkeme-i mezkureden sâdir olan 1903 tarih ve 64 numaralı ilâm vechi hükmüne merhumân Halit ve Mıgırdıç Efendiler adem-i kanaat ile temyizen tedkikini istida ve istirham etmekte olduklarından, şâyetin-

de't-temyiz müddei-i merhumân işbu temyiz davalarında dahi haksız çıkarlarsa, müddeialeyh merhumânın temyizen vuku bulacak ve kânunenşâyân-ı kabul ve tasdik buyurulacak bilcümle mesârif-i dâvaya ve seferiye ve zarar ziyanlarını bilâ-tereddüt ve taallül tazmin ve ifâya kefil-i bi'l-mâl ve zâmin olduğunu mübeyyen işbu kefalet senedimiz imla ve ba'de't-temhir musaddakan mahkeme-i temyiz-i mezkûre takdim ve itâ kılındı. 13 Haziran 1320 (1904)⁸⁵”. Görüldüğü gibi köye ait bir davada köyün menfaatini korumak için her iki dindeki insanlar müşterek hareket ederek mahkemeye başvurmuşlardır. Bu da gösteriyor ki, köydeki halk arasında gayet iyi bir uyum bulunmaktadır.

Kayseri'de İdarî Mevkilerde Bulunan Ermeniler (1871-1872)

a- 1871-1872'de Kayseri Sancağı İdarecileri

1. Meclis-i Temyiz-i Liva

Mümeyyizan Hacı Mustafa Efendi, Arif Ağa, Hacı Memiş Efendi, Tegedos Ağa, Hacı Agop Ağa, Danyel Ağa⁸⁶.

2. Emlak Komisyonu

Aza Hacı Mehmet Efendi, Hacı Karabet Ağa, Sava Ağa, Nihabet Ağa⁸⁷.

3. Mahkeme-i Ticaret

Aza-yı Müntahabe Hacı Serkis Ağa, Toros Ağa, Vasil Ağa, başkâtip Arayel Efendi, ikinci kâtip Mehmet Efendi, mukayyit Salih Efendi⁸⁸.

(84) Prof. Dr. Mustafa Keskin, *Mancusunlu Mustafa Remzi Cebeci Bey (1886-1961)*, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2003, s. 351-359; Uzman Hüseyin Cömert, *Mancusunlu Mustafa Remzi Bey'in Hatıraları*, KAYTAM Arşivi'ndedir.

(85) Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgemin bir örneği, Gesi Belediyesi kasasında muhafaza edilmekte olup, buraya o örnekten kısmen sadeleştirilmek suretiyle alınmıştır. Bu belgenin altında, senede imza koyanların tanklar tarafından teşhis edildiklerini mübeyyen, adı geçen köy ahalisinden, çerçi esnafından Solaçoğlu Hacı Ağa ile kalaycı esnafından Kiriloğlu Karabet'in imzaları da bulunmaktadır.

(86) Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayını*, Kayseri 1998, s. 2.

(87) Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, a.g.e., s. 3.

(88) a.g.e., s. 3-4.

4. Meclis-i Beledî

Reis Nazif Bey, aza Said Efendi, Şaban Ağa, Nuh Efendi, Hacı Londi Ağa, Bedros Ağa, kâtip Hacı Hüseyin Efendi, sandık emini Serkis Efendi, memleket tabibi İstefan Efendi⁸⁹.

5. Deavi Kalemi

Müdür Ohannes Efendi, başkâtip Mehmet Efendi, ikinci kâtip Nazaret Efendi, üçüncü kâtip Serkis Efendi, mukayyit Salih Efendi⁹⁰.

6. Güberçile Fabrikası

Müdür İstefan Efendi⁹¹, telgrafhane memurlarından, müdür Rüştü Efendi, muhabere memuru Rafet Efendi, muharreratmusili Hüseyin Ağa, refiki Ohannes Efendi⁹².

7. Develi Kazası

Sandık emini Ohannes Efendi, kaza idare meclisi azası Vasil Efendi, Toros Efendi, Mehmet Ağa, İlyas Ağa, Parsih Ağa⁹³.

8. Germir Kasabası Emlak Komisyonu

Vukuat kâtibi Adil Efendi, reis Mehmet Tatlı Efendi, aza Mehmet Efendi, Toma Efendi, Abraham Efendi, Matil Efendi⁹⁴. (salname sh26 yıl1873-74)

b- 1878 Senesi Kayseri Sancağı İdarecileri

1. Erkan-ı Liva

Aza-ı Daime: Ermeni Murahhası Agop Efendi, aza-yı muvakkate: Karabet Ağa, Protestan rahibi Kerope Efendi, Nikilogos Efendi⁹⁵.

2. Temyiz ve Cinayet Meclisi

MümeyyizandanApostol Ağa ve Karabet Ağa⁹⁶.

3. Mubasebe Kalemi

Süvarilerden Nazar Efendi, piyadelerden Osman Ağa, Artin Ağa, Olasos Ağa⁹⁷.

4. Ticaret Mahkemesi

Aza-yı daime Atanas Ağa, aza-yımu-vakkadeİbrahim Efendi, Hacı Artin Ağa, Hacı Toros Ağa, Dimitraki Efendi⁹⁸.

5. Deavi Kalemi

Müdür Herdem Efendi, kâtip Serkis Efendi, diğer kâtip Serkis Efendi⁹⁹.

6. Emlak Komisyonu

Azalar Musa Efendi, İbrahim Efendi, Filibos Ağa, Abraham Ağa ,Avadis Ağa ,Toros Ağa¹⁰⁰.

7. Bayındırlık Komisyonu

Kasım Efendi, İbrahim Ağazade Mehmet Ağa, Danyel Ağa, Yakob Ağa¹⁰¹.

8. Rüşumat Dairesi

Sandık emini Mıgırdıç Haki Efendi¹⁰².

9. Tapu Kâtibi

Kostaki Efendi¹⁰³.

10. Köstere Karyesi Emlak Komisyonu

Vukuat kâtibi Rıfkı Efendi, Hacı Ohannes Ağa, Recep Ağa, Artin Ağa¹⁰⁴.

c. 1882-1883 Senesi Kayseri Sancağı İdare Meclis Üyeleri

1. Kayseri Sancağı İdare Meclisi

Reis Mutasarrıf Paşa, aza-yı daime Naip Efendi, Müftü Efendi, Metropolit Yu-

(89) a.g.e., s. 4.

(90) a.g.e., s. 4.

(91) a.g.e., s. 5.

(92) a.g.e., s. 6.

(93) a.g.e., s. 6.

(94) a.g.e., s. 26.

(95) a.g.e., s. 40.

(96) a.g.e., s. 41.

(97) a.g.e., s. 41.

(98) a.g.e., s. 42.

(99) a.g.e., s. 42.

(100) a.g.e., s. 43.

(101) a.g.e., s. 43.

(102) a.g.e., s. 43.

(103) a.g.e., s. 43.

(104) a.g.e., s. 45.

vani Efendi, Piskopos Agaya Efendi, muhasebeci Efendi, tahrirat müdürü Namık Efendi, Katolik Başpiskoposu Bogos Efendi, Protestan rahibi Kirop Efendi¹⁰⁵.

2. *Bidayet Mahkemesi*

Aza Mıgırdıç Efendi¹⁰⁶.

3. *Ceza Dairesi*

Aza Bekir Efendi, Yakob Efendi, zabıt kâtibi Serkis Efendi, mukayyit Mehmet Efendi¹⁰⁷.

4. *Belediye Dairesi*

Reis Mehmet Ali Efendi, Aza Hacı Mustafa Efendi, Nuh Efendi, Mehmet Ağa, Hacı Ali Ağa, Hacı Mükremin Efendi, Nazif Ağa, Şeyh İbrahim Efendi, Hacı Artin Ağa, Hacı Danyel Ağa, Hacı Karabet Ağa, Hacı Makaryos Ağa, konturato mukayyidi Dikran Efendi, memleket tabibi Nihabet Efendi, mühendis Mehmet Efendi¹⁰⁸.

5. *Rüsumat Dairesi*

Müdür Hayrullah Efendi, sandık emini Agob Haki Efendi, seyyar müfettiş Nikolaki Efendi, istimare memuru Olasposi Efendi¹⁰⁹.

Kayseri'nin Eğitim ve Kültür Hayatında İz Bırakan Ermeniler

1. *Artin Gani oğlu*

1762 senesinde Germir'de doğmuş olup ölüm tarihi belli değildir. İstanbul'da Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın, daha sonra Yozgat'ta Çapanoğlunun yanında kalmış. Yozgat, Maraş ve Adana'da ün salmıştır. Bir çok defa Osmanlı Sarayına da davet edilmiş ve kemanı ile şiiirlerini okumuştur.

Ehbabın demi derdimin emi,
Derelim femi eyle keremi,
Beçare Gani hüsnineremi,
Yaratmışdırırab yanaklar Güllab¹¹⁰.

2. *Şair Kul Elfazı*

Asıl adı Bedros'tur. 1813'te Kayseri'de doğup yine 1863'te burada vefat etmiştir. Evlendikten sonra aşıkliğa başlamıştır. Bağdat'a gidip ünlü aşıklarla atışmıştır. Bütün şiiirleri Türkçe'dir.

Şiiirlerinden bazı örnekler:

Tecnis- 6+5=11 hece vezinli

Bu garip Elfazıdüşdü okuya,
Zebur al desdineherdem okuya,
Niçin hevasetdin sen de o huya,
Ona hevas eden bir de gül dedim.

Farsak- 6+5=11

Geriden laf atmak aşikâr olmaz
Pehlivan misali sarılmayınca,
Ne kadar lâf atsan vazifem değil,
Matahın meydanda bulunmayınca¹¹¹.

3. *Karnik Germiryan*

Ailesi Germir'den İstanbul'a göç etmiş ve kendisi 1872 senesinde Beyoğlu'nda dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Anber, babasının adı da Kirkor'dur. Kilise hanendesi Rupen'den musiki, Hamparsum ve Rum notalarını öğrendi. Kanun ve kemençe çaldığı bilinmektedir. Asıl mesleği muhasebecilik olup manifatura komisyonculuğu da yapmıştır. 75 yaşında İstanbul'da öldü. Şişli Ermeni mezarlığına gömüldü. Yüzden fazla eser verdi, beş peşrev ile şarkılar, semailer, kantolar ve marşlar besteledi. 54 eseri vardır¹¹².

4. *Sarkis Karakoç*

Karakoç ailesinin resisi Başpiskopos Karakoçyan 1751'de Kayseri'nin Derevenk

(105) a.g.e., s. 68.

(106) a.g.e., s. 69.

(107) a.g.e., s. 69.

(108) a.g.e., s. 71-72.

(109) a.g.e., s. 72.

(110) KevorkPamukcuyan, Ermeni Harfli Türkçe Metinler, Haz.: Osman Köker, C. II, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 82.

(111) Kevork Pamukcuyan, a.g.e., s. 94-96.

(112) Yılmaz Öztuna, Türk Musikisi Ansiklopedisi, C. I, M.E.B. Yayını, İstanbul 1969, s. 329-330.

köyünde doğmuştur. 1773'te İstanbul'a gelmiştir. 1780'de ruhanî hayata intisap etmiş, 1783'te rahiplik mertebesine yükselmiştir. 1787'de Bursa Ermenilerinin murahhası tayin edilmiştir. 1825'te vefat etmiştir. Karakoçların en ünlüsü hukuk tarihçisi ve adliyecisi Sarkis Karakoç'tur. Sarkis Karakoç, askerî elbiseler tarzı Osgiyân Karakoç'un oğludur. 1865'te İstanbul'da doğmuştur.

1893 tarihinde Hukuk Fakültesinden mezun olarak devlet memuriyetlerine girmiştir. Sırasıyla Beyrut Ticaret Mahkemesi azası, Selanik istintak hâkimi, Preveze ve Rodos ticaret hâkimi, Beyoğlu noteri, İstanbul ve Beyoğlu istintak hâkimi, Adliye Vekaletine arşiv müdürü, Sadrazamlık Düstur Encümeni (1910) reis, Adliye Vekaleti ve bilâhère Sadrazamlık Müdevvenat-ı Kanuniye (14 Mayıs 1911) müdürü ve nihayet Düyun-ı Umumiye idaresi hukuk müşaviri olmuştur. 1944'te ölmüştür¹¹³.

5. Talaslı Sıvacı Kalust Dedeoğlu

1810-1910 tarihleri arasında uzunca bir ömür sürmüş olan Talaslı Kalust Dedeoğlu, Türkçe'nin destan türünde şiirleriyle de ünlüdür. Aşağıdaki dördlükler O'nun şiirlerinden alınmıştır:

Denk dolap hilebaz paraya kuvvet
Her kim olur isen ol varlığa rağbet
Cahillere bu yol güzel bir ibret
Zadegan demeye şayan kalmadı.

Kalıp kıyafeti düzgün gezerler
Fakırların kara bağrını ezerler
El altından yüz bin hile ederler
Eşkiya namına meydan kalmadı¹¹⁴.

6. Ohannes Balıkçioğlu

1840'ta Kayseri'de doğan Ohannes Balıkçioğlu, burada ticaret davaları kalem müdürlüğünde bulunmuş, avukatlık ve gazetecilik yapmış olup, şairliği de vardır¹¹⁵.

1875-1880 yılları arasında ailesi ile birlikte İstanbul'a yerleşmiştir. Lütfî mahlasıyla

şiirler yazmıştır. "Felek" adlı resimli, Ermeni harfli Türkçe mecmuayı 1882'de neşretmeye başlamıştır. Bu dergideki öz geçmişi hakkında "Eser-i Ohannes Balıkçiyân, sabık müdür-i mülga kalem-i dava-i ticaret Kayseri" diye yazıldığı belirtilmektedir. 1897'de İstanbul'da ölmüştür¹¹⁶. (Kavork Pamukcuyan, a.g.e. sh.42-43)

7. Dırtad Piskopos Balyan

1850'de Talas'ta doğmuştur. Kayseri Ermenilerinin ruhanî reisi ve filologdur. Efker'e manastırında bulunan okullarda hocalık ve yöneticilik yapmıştır. Efker'e'de bulunduğu sırada çevreyi gezerek halk ağzındaki masal ve kelimeleri de derlemiştir. Bu derlemeleri arasında Dede Korkut masallarından biri olan "Akkavak Kızı ve Bey Börek" hikayelerini, Bâlâ Gesi Köyünde yaşayan bir Ermeni ihtiyar kadının ağzından derleyerek, 24 Eylül 1898 tarihinde, İstanbul'da "Binbir Kaynak" adlı Ermenice mecmuada yayınlamıştır. Daha sonra bu hikâyeleri halkbilimci Cahit Öztelli tarafından Sivas Folklor Dergisinde yayınlamıştır. Bâlâ Gesi Köyündeki ihtiyar kadından derlenen bu Türkçe Dede Korkut hikâyelerini tercüme ederken çok zorlandıklarını ifade eden KevorkPamukcuyan, anlayamadıkları (gadasını aldığı, kunlamak vs.) kelimeleri sıralamış ve bu kelimelerden dolayı da destanın dilini "Bâlâ Gesi Ağzı" olarak nitelemiştir¹¹⁷.

8. Mibran Efendi

Kayseri'de 1850 senesinde doğdu. Babası Karabet Nakkaşoğlu'dur. Çok küçük yaşta İstanbul'a giderek Sanayi Mektebine girdi, burada matbaacılık ve müretteplik sanatını öğrendi.

(113) Kevork Pamukcuyan, Kayserili Karakoçyan Ailesi, Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, C. III, Haz.: Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 57.

(114) Kevork Pamukcuyan, Kayserili Karakoçyan Ailesi, Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, s. 52.

(115) Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, Salnamelerde Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 1998, s. 4.

(116) Kevork Pamukcuyan, Kayserili Karakoçyan Ailesi, Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, s. 42-43.

(117) Cahit Öztelli, Akkavak Kızı ve Bey Börek, Sivas Folkloru Dergisi, Sayı: 59, Sivas 1977; KevorkPamukcuyan, a.g.e., s. 25-26.

1877-1922 tarihleri arasında yayınlanmış olan Sabah adlı günlük siyasî gazetesinin kurucuları arasında yer aldı. “Papadopulo Efendi tarafından küçük boyda ve ucuza (normal gazeteler 40 para iken 10 paraya) çıkarılarak büyük satış hedefi güdülmüştü, başlangıçta başyazarlığını yapan Şemseddin Sami'nin geniş ansiklopedik bilgisi sebebiyle ilgi topladıysa da, onun ayrılmasıyla etkisini kaybetti.

1882'de gazete yönetiminin Mihran Efendi'ye geçmesiyle İstanbul'un ve ülkenin en etkili gazeteleri arasına girdi. Babıali'den devamlı ödenek aldığından, yönetiminde azınlık mensupları bulunmasına rağmen, tam bir Osmanlı gazetesi niteliğini taşıdı. Yunanistan'ın yayılmacı politikasına karşı çıktı. Müslümanların dinî günlerine özel ilgi göstermesiyle dikkat çekti. Başyazarlığında Diran Kelekyan, Mahmut Sadık ve Ahmet Rasim, yazı işlerinde Hasan Bedreddin, Selanikli Tevfik ve Abdullah Zühti gibi dönemin en usta kalemlerinin bulunması sebebiyle bir gazeteci okulu niteliği taşıdı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ılımlı yol izledi. Katı İttihatçı karşıtı akıma katılmadı. Hüseyin Cahit (Yalçın), Cavid Bey, Abdülhak Adnan (Adıvar), Mehmet Ata, Arif Cemil, Enis Tahsin (Til) gibi kalemler gazeteye katkıda bulundular. Birinci Dünya Savaşı sırasında da Refik Halid (Karay), Ahmet Emin (Yalman) ve Yahya Kemal'in (Beyatlı) yazılarıyla en önde gelen haber ve yorum gazetelerinden biri olma niteliğini korudu. Mütareke döneminde Peyam gazetesi ile birleşip Peyam-ı Sabah ismini aldı. Gazetenin başyazarlığını üstlenen Ali Kemal'in Millî Mücadele'ye karşı tutumunu benimsedi. İzmir'in kurtuluşu haberi gelince 12 Eylül 1922'de “Bizim millî duygularımız herkesin malumudur” diye yazarak Peyam'dan ayrıldığını haber verdi ve tekrar gazeteyi Sabah adıyla çıkarmaya başladı. Bir süre sonra gazetesinin sahibi, basım evini de satıp Avrupa'ya kaçınca gazete de kapandı¹¹⁸.

Mihran Efendi, İstanbul'da çok sayıda mülk edindi. Satın aldığı Sabah ve Kayseri

adlı vapurlarla deniz ticareti yaptı. İstanbul'un millî kuvvetlerin eline geçmeye başlamasıyla birlikte mülklerini satarak elinde avcunda nesi varsa birlikte götürerek Fransa'ya Nice şehrine yerleşti. Türkiye dışına sürülen “Yüzellilikler”e çok yardımda bulundu ve burada vefat etti.

3 Ağustos 1962 tarihli Milliyet gazetesinde kendisi de Yüzellilikler'den olan merhum Refi Cevat Ulunay, Mihran Efendi için şunları yazmış: “Mütarekede yanlış bir politika takip ettiği için, memleket haricine çıkan bu adam Nice'e yerleşmişti. Şahsiyetli bir gazete sahibi olması, birkaç sene sonra Fransa hükûmetinin dikkatini celp etti. Alp Maritim valisi görüşmek üzere kendisini davet etti. Mihran Efendi Fransızca bilmiyordu. Tercümanlık etmek üzere birlikte gitmekliğimi rica etti, beraber gittik. Vali:

-Bu zat Türkiye'de büyük bir gazete kurmuş bir şahsiyettir. İnkılâp dolayısıyla Fransa'da siyasî mülteci olarak bulunuyor. Türk hükûmeti kendisiyle alakasını kesmiştir. Haymatlos (vatansız) olduğu için seyahatlerinde (Nansen) pasaportu kullanmağa mecbur olmuştur. İçtimaî vaziyetini tanzim etmek üzere Fransatâbiyetine geçmek arzu ederse, kendisine lâzım gelen her türlü kolaylık derhal yapılacaktır. Mihran Efendi düşünmeğe bile lüzum kalmadan dedi ki:

-Ben Kayseriliyim. Fakir denilecek kadar mütevazî bir ailedenim. Ailem, hayatımı kazanmak üzere İstanbul'a gitmekliğimi münasip gördüler, beni İstanbul'a gönderdiler. Cebimde bir silik mecidiye, ayağымda yarım papuçla İstanbul'a geldim. Mithat Paşa'nın kurduğu Sanayi Mektebine girdim. Okudum, orada müretteplikle yaldızcılık öğrendim. Borç harç bir mürettephane kurdum, kasaları ıslah ettim. Şemseddin Sami ile “Sabah”ı çıkardık. Çok şükür muvaffak olduk. Senelerce memleketime hizmet ettim. O memleket bana mevki verdi, bâlâ rütbesi verdi, nişan verdi, servet ve refah verdi. Ben

(118) Orhan Koloğlu, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993, C. 6, s. 380.

bütün bunları tepip, vatanımın tâbiyetinden çıkmak nankörlüğünü asla yapmam.

Türk doğdum, Türk yaşadım ve Türk öleceğim. Ama onlar beni tâbiyetten çıkarmışlar... Ben çıkmadım ki. Bunlar her memlekette olabilir. Vatanıma kavuşmadan gurubette ölürsem, vasiyetim var, nüfus kâğıdımla, Türk pasaportumu benimle gömecekler.”

Bunu söylerken, gözlerinden süzülen iki damla yaş, pos bıyıklarının arasında kayboldu”¹¹⁹.

Matbaacı ve gazeteci olan Mihran Efendi'nin soyadı Nakkaşyan'dır. Sultan II. Abdülhamid'in Babıali'den geçerken Mihran Efendi'ye uğradığı ve O'nunla sohbet ettiği bilinmektedir. 1944 yılında Fransa'nın Nice şehrinde ölmüştür¹²⁰. Cihan Kütüphanesi'nin sahibi olan Mihran Efendi, Türkiye'de ilk Türkçe Kur'an tercümesini basarak yayımlamıştır ve bu hususta öncülük yapmıştır¹²¹.

14 Kayseri'deki Ermeni Okulları

Okul Adı	Mesul Müdür Derecesi	Talebe Sayısı	Ruhsat Tarihi
Çalkıyan Ermeni Murahhası	İdadi	200	6 Nisan 1896
Agopyan Ermeni Murahhası	İdadi	200	6 Nisan 1896
Serkisyan Ermeni Murahhası	İdadi	400	6 Nisan 1896
Aramyan Ermeni Murahhası	İdadi	400	6 Nisan 1896
Katolik Bagos Efendi	İdadi	220	1864
Ercives Kerope Efendi	İdadi	130	6 Nisan 1896
Ercives Protestan	İdadi	71	1872
İncil Vaizi Avadis Efendi	İdadi	65	6 Nisan 1896
Varj Ermeni Murahhası	İdadi	400	6 Nisan 1896
Varj Ermeni Murahhası	İdadi	250	6 Nisan 1896
Varj Ermeni Murahhası	İdadi	-	6 Nisan 1896
Arşakgünyan Ermeni Murahhası	İdadi	-	6 Nisan 1896
Bartoyan Ermeni Murahhası	İdadi	125	6 Nisan 1896
Raratgavaris Ermeni Murahhası	İdadi	127	6 Nisan 1896
Surphaç Ermeni Murahhası	Âli	55	6 Nisan 1896 ¹²²

XIX. Yüzyıl Sonlarında Kayserili Tüccarlar

Boyacı Karabet, Erzurum'a yerleşerek Rusyalı Kirkor ile müştereken ticaret yapmıştır.

Atanas, Samsun'a yerleşmiş orada Sardunyalı İstefan ile ihracat yapmıştır.

Ebubekiroğlu Mehmet, Mısırlı Sarrafoğlu Karabet ile ortak ticaret yapmıştır.

Serkis, Süleymaniyeli Kürt Abdullah ile ortak olarak canlı hayvan ticareti yapmıştır.

Kalpakçioğlu Artin, İstanbul'da Valide Hanında, Kayseri ile ticaret yapmıştır.

Parsihoğlu Şahbaz, Boyacıoğlu Karabet'in oğlu Bodan ile Tazik oğlu Mıgırdıç'ın

kurdukları Anadolu Kumpanyası adlı şirketle ticarete bulunmuştur.

Hacı Yurdan, Halepli tüccarlardan Antuvan ve Pavlos ile ortak iş yapmıştır.

Şekercioğlu Nişani, Malatya'da ticaret yapmıştır.

Germirli Hacı Murat ile Çobanoğlu Vasil, Yozgat'ta tüccarlık yapmıştır. İspiroğlu Hacı ile Esiroğlu Sava, Konya'da tüccarlık yapmıştır.

Germirli Yurdanoğlu Pavlı, Karaman'da buğday ticareti yapmıştır.

Germirli Zeyrekoğlu Serkis, Adana'da tüccardır.

Germirli Çaylakoğlu Karabet, Ankara'da poliçecilik yapmıştır.

Germirli Yuvan Tosya'da, Simayiloğlu Agop Amasya'da, Yorgi Bodrum'da tüccarlık yapmışlardır.

Germirli Agop, papuççu esnafından olup, Varna'da tüccarlık yapmıştır.

Kayserili Osman Ağa ve Sahak, Samsun'da tüccarlık yapmışlardır.

Kayserili Vesvesoğlu Agop ve Alboyacıoğlu Karabet, İstanbul'da ortak iş yapmışlardır.

(119) Abdullah Satıoğlu, Kayseri Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002, s. 313-314.

(120) Kevork Pamukcuyan, Biyografileriyle Ermeniler, C. 4, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 316.

(121) www.kalamullah.com

(122) Uygur Kocabaşoğlu, Murat Ulugtekin, Salnamelerde Kayseri, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 1998, s. 221.

Kazancıoğlu Hacı Agop ile Kaşağıcı Hacı Efendi, tüccarlık yapmışlardır.

Germirli Logoroğlu, poliçecidir.

Kayserili Davidoğlu Karabet, İstanbul'da manifatura tüccarı olup, kurduğu mağazalar zinciri ile Ankara, Yozgat ve Kayseri'ye mal satmıştır.

Kayserili İskenderoğlu Hacı Agop, bankerdir.

Avrupa tüccarlarından Kayserili Hacı Karabet, Kalpakoğlu Parsıh, Safaryaoğlu Yordan,

Avidisoğlu Hacı Agop ve Hacı Karabet, başlıca tüccarlardan idi¹²³.

19. Yüzyıl Sonlarında Ermenilerin Oturdukları Mahalleler ve Hane Sayıları

1831-1860 tarihleri arasında Kayseri'de yaşayan Ermeniler 35 mahallede toplanmışlardı. Bu mahalleler ve hane mevcutları aşağıda gösterilmektedir.

Mahalle	Hane
Baldöktü Mahallesi	
Batman Mahallesi	26
Büyük Bahçe Mahallesi	19
CaferbeyKöyyıkan Mahallesi	182
Caferbey Meydan Mahallesi	119
CaferbeySelaldı Mahallesi	258
CaferbeySisliyan Mahallesi	43
Caferbey Süleyman Mahallesi	132
DadırHarpur Mahallesi	52
Dadır Mahallesi	30
Emirsultan Mahallesi	36
Eslimpaşa Mahallesi	94
Fırıncı Mahallesi	23
Gürcü Mahallesi	58
Hacı Kasım Mahallesi	24
Hacı Mansur Mahallesi	69
Harpur Mahallesi	66
Hasan Fakı Mahallesi	26
Karakeçi Mahallesi	37
Kıçıkapı Mahallesi	27

Külük Mahallesi	43
Mermerli Mahallesi	40
Mumcuhalil Mahallesi	16
Mürekkepçi Mahallesi	76
Oduncu Karabet Bölgesi	89
Oduncu Mahallesi	73
Sasık Mahallesi	16
Sayacı Mahallesi	49
Sınıkcı mahallesi	132
Şarkıyan Mahallesi	64
Tavukçu Bölgesi	27
Tavukçu Mahallesi	73
Tus Mahallesi	54
Tutak Mahallesi	63
Varsak Mahallesi	28

Kayseri şehir merkezinde Ermeniler toplam olarak 2164 hanedirler. 1875 nüfus sayımında merkezde 7288, merkez köyleri ile birlikte 13345 erkek nüfus bulunmaktadır¹²⁴.

Kayseri mahallelerinde yaşayan 456 Ermeni'den 102'sinin durumu "a'la" (zengin), 308'ininki "evsat" (orta halli) ve 46'sınıninki de "edna" (fakir)dır. Buna mukabil de Kayseri'nin köylerinde yaşayan 494 Ermeni'nin 206'sının durumu a'la, 266'sınıninki evsat ve 22'sininki ednadır¹²⁵. Anlaşıldığı üzere Kayseri merkezinde ve köylerinde Türkler'le birlikte yaşayan Osmanlı tebaasından "millet-i Ermeniyân" ın sosyal, ekonomik ve kültürel durumları Müslümanlar'la karşılaştırıldığında gayet iyi durumdadır. 1915 yılı hadiselelerinin içsel nedenlerden çok tamamen dışsal nedenlerle çıktığı ve büyük üzüntülere sebebiyet verdiğini, olup bitenlerden Türkler'i ve bütün tebaanın hükümetini suçlamanın akılla, fikirle, mantık ve izanla ilgisi olmadığı görülecektir. Bu geniş katılımlı sempozyumun tamamen şeffaf ve samimi araştırmaların, dilek ve temennilerin sergilendiği bir şölen ol-

(123) Şaban Bayrak, 18-19. *Yüzyılda Kayseri'nin Ticari Hinterlandı*, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2003, s. 74-80.

(124) Kemal Karpat, *Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu*: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı LieutenantFerdinandBennet'in Raporu, Ekim 1880, Çev.: Bayram Bayraktar, Belleten, C. 56, s. 907; Mustafa Keskin, *Kayseri Nüfus Müfredat Defteri, 1831-1860*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2000, s. XXI.

(125) Mustafa Keskin, a.g.e., s. 36, 108, 150, 172, 183; köyleri ile ilgili 59, 115, 161, 177, 186.

duğunu, bunun bundan sonraki araştırmalara örnek teşkil edeceğini ümit ediyoruz.

II. Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunun Ekonomik Nedenleri: Kayseri Örneği

XIX. yüzyıl, hukukçular, toplumbilimciler, siyaset ve kültür tarihçileri tarafından milliyetçilik asrı olarak kabul edilmektedir. Milliyetçiliğin menşei ve mebedi olarak Büyük Fransız İhtilali gösteriliyorsa da, bu duygunun, hiç olmazsa işlenmemiş olarak, bütün insan topluluklarında mevcut olduğu söylenmektedir. Buna göre her insan topluluğunda, asgari olarak, varlığını kanıtlama, cinsini devam ettirme, dünyanın paydaşı olma, bunun için rekabet etme, nihayet bağımsız hüviyetiyle ve ayırt edici özellikleriyle insanlık (beşeriyet) ailesi içinde arz ü endam etme duygusu mevcuttur diyebiliriz.

16

Milliyetçilik, sosyolojik anlamda, hilkatten itibaren mevcutsa da, bunun bilimsel ve sistematik olarak ortaya çıkışı, insan topluluklarının ileri bir merhalesinde mümkün olmaktadır. Binaenaleyh, devletli olma veya devlet kurabilme kabiliyet ve becerisine sahip, bilgili ve kültürlü olmak, ekonomik bağımsızlığa erişmek, güzel sanatların her şubesinde yetkinliğe sahip bulunmak, sermaye için tasarrufun bilincinde olmak, nihayet, başkalarına tabiiyeti yüz kıyartıcılık saymak, kendini kanıtlamak gibi, çok sayıda doğal ve yapay duyguların harekete geçmesi veya geçirilmesi milliyetçiliğin tezahürlerinden sayılmak icap eder.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan 150 yıl sonra, bir dünya devleti olarak gelişmiş, başkenti İstanbul üç semavi dinin (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet) merkezi olmuştur. Her üç dine, daha başka inançlara sahip topluluklar da dahil, XIX. yüzyıla gelinceye değin, bu devletin bayrağı ve buyruğu altında, üstelik huzur ve ahenk içinde yaşayabilmişlerdir.

Her milletin kendi geleceğini kendisinin belirlemesine dair inancın Fransa'da hayata geçirilmesi, bu inancın Napolyon ordularıyla Avrupa'nın her tarafına sirayet etmesinden sonradır ki, Osmanlı Devleti de bundan nasibini almıştır. Fransız İhtilalinden yüzyıl sonra Osmanlı başkentinde, İstanbul'da kurulan "Terakki ve İttihad Cemiyeti", bir taraftan devleti kurtarmanın, öte taraftan da ayrılıkçı milliyetçilerin devleti sona erdirmelerinin bir merkezi, bir aracı olacaktır.

Kayseri ve civarı, Ermeni nüfusunun dikkate değer bulunduğu bir merkezdir ve buradaki Ermeni tebanın, Millet-i Ermeniyân'ın sahip olduğu imkân ve kabiliyetler, ayrılıkçılığın temelini oluşturacak boyuttadır.

XIX. yüzyılda Kayseri ve bağlı birimlerinde yaşayan, o tarihlerde "Millet-i Ermeniyân" adı verilen Hıristiyan Ermenilerin sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını gösterir önemli iki kaynak, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları (KAYTAM) Merkezi arşivinde bulunan, 182 numaralı "Kayseri Ashab-ı Mülk Defteri" ile Kayseri Vezir Han'dan gelen ve hal-i hazırda KAYTAM arşivinde bulunan "Kayseri Kurasının Millet-i Ermeniyân'ının Defter-i Nüfusunun Cild-i Evveli"dir.

1831 tarihli nüfus sayımında Kayseri'de yaşayan Ermenilerin isimleri, görüntüleri, meslekleri ve yaşları yazılmıştır. Merkezde yaşayan Ermenilerin meslekleri hakkında bir fikir vermek için Dadır Mahallesi'ni örnek gösteriyoruz. Ermenilerin yaşadıkları diğer mahallelerde benzer durum vardır. Genel olarak Ermeniler sanatkarlıkla ve ticaretle uğraşmaktadırlar. İnşaat işçiliği Ermeniler arasında azdır. Buna mukabil Rumlar arasında taşçılar, mimarlar, boyacılar, inşaat işçileri fazla olup, bunların çok az bir kısmı ticaretle uğraşmaktadır.

Mahalle-i Dadır

I. Müdürü Uğur oğlu, Sarı bıyıklı Karabet, 45 yaşındadır, bezzazdır.

II. Müdürü Panos oğlu, Kır sakallı Agop, 60 yaşında ve bezzazdır.

Mahalle yöneticileri dışında yaşları 21-75 arasında değişen 41 Ermeni'nin adı, dış görünümü ve meslekleri yazılıdır. Buna göre Dadır Mahallesi'nde sakin Ermenilerden 6'sı bezzaz, 6'sı kuyumcu, 4'ü gazzaz, 4'ü bezirgan, 4'ü çerçi, 2'si pabuççu, 2'si yağcı, 2'si terzi, 2'si kavcı, 2'si kalaycı, 1'i dülger, 1'i taşçı, 1'i bakkal, 1'i kürkçü, 1'i kazancı, 1'i sıvacı ve 1'i de çulhacıdır¹²⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kayseri merkezde 28 çarşı vardı. Bunlar Hükümet Konağı Caddesi, Uzun Çarşı, Terziler Çarşısı, Katrancılar Çarşısı, Gazzazlar Çarşısı, Saraçhane Çarşısı, Eski Tol Çarşısı, Keçeciler Çarşısı, Küçük Kuyumcular Çarşısı, Kazancılar Çarşısı, Hendek Kenarı Çarşısı, Müftü Hanı Çarşısı, Hacı Efendi Çarşısı, Sipahi Pazarı Çarşısı, Börekçiler Çarşısı, Kürkçüler Çarşısı, Postalcılar Çarşısı, Haffaflar Çarşısı, Yeni Tol Çarşısı, Meydan Kapısı Çarşısı, Bedestan Çarşısı, Kürtüncüler Çarşısı, Pamukçular Çarşısı, Sebzeciler Çarşısı, Vezirhanı ve Halil Efendi Hanı'dır¹²⁷.

1872 senesi vergi kayıtları için yapılan sayımda Kayseri merkezinde toplam 1165'i dükkan, 216'sı mağaza, 204'ü oda, 88'i peyke olmak üzere 2749 işyeri bulunmaktadır ve bunların %48'i Ermenilere aittir¹²⁸.

1875 tarihli nüfus sayımında Kayseri'de 5793 Müslüman hanesi, 2326 Rum ve Ermenilere ait hane bulunuyordu. Aynı tarihte Kayseri merkezinde 13714 Müslüman, 7288 Ermeni ve 1339 Rum yaşıyordu¹²⁹.

1899-1900 eğitim-öğretim yılında Kayseri'de Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahta çıkışından itibaren yeni inşa edilen veya binası satın alınmak suretiyle açılan, bila tefrik-i cins ve mezhep, herkese açık devlet okulları arasında Kayseri Lisesi, üç ilkokul, Develi Kazası'nda bir ortaokul, bir ilkokul ile Talas Nahiyesi'nde bir ortaokul vardı¹³⁰. Buna mukabil Kayseri'deki gayr-i müslimlere ait, her

dereceden okul sayısı 15'ti. Bunlardan 11'i Ermeni toplumuna aitti. 1'i yüksekokul, diğerleri lise seviyesindedir. Kayseri Lisesi'nde 76, Talas ve Develi ortaokullarında toplam 122 erkek öğrenci okurken, Kayseri'de mevcut gayr-i müslim okullarında, çoğunluğu Ermeni toplumundan olmak üzere, 1640'ı erkek, 993'ü kız toplam 2633 öğrenci eğitim-öğretim görüyordu¹³¹. Aynı tarihte Kayseri'de Raşit Efendi Kütüphanesi'nde 934 adet, İncesu kazasındaki Karamustafa Paşa Kütüphanesinde sadece 17 kitap bulunuyormuş¹³².

Belirtilen tarih itibari ile eğitim-öğretim kurumları ve bu kurumlarda okuyan öğrenci sayıları karşılaştırıldığında, ülke genelinde olduğu gibi, Kayseri'de Müslüman Türk nüfusunun "ümmiliğine" hükmedebiliriz. Eğitim-öğretimden yoksun kalanların veya bırakılanların güçlü olmaları bir yana, devletlerini, milletlerini ve vatanlarını savunabilmeleri pek mümkün görülmemektedir. Osmanlı Devleti, değişim ve yenileşme konularında gösterdiği ihmal ve gafletin bedelini çok ağır olarak ödemiştir. Bu cümleden olmak üzere, geniş ülkelerle, üzerinde yaşayan milyonlarca tebaasını, nihayet bütün bunlarla beraber haysiyetinden, şeref ve itibarından da ağır kayıplara uğramıştır. "Tanzimat-ı Hayriyye" denilen, devlet ve toplum hayatımızda gerçekleştirilmeye çalışılan bilcümle yeniliğin ve değişikliğin menşinde Avrupa'nın telkin ve tavsiyeleri olduğu içindir ki, bu yenilik ve değişiklikler birtakım yararlar sağlamakla beraber, esas itibariyle birçok değerimizi de yitirmemize yol açmıştır. Tanzimat devri ve bunu izleyen Islahat ve Meşrutiyet devirlerinde Türk toplumu ile cüz-i tamları olan topluluklar arasında gelişmişlik bakımından

(126) Hüseyin Cömert, 1831 Nüfus Sayımında Kayseri, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayını, Kayseri, 1993; "XIX. Yüzyılda Kayseri, Mazaka Yayınları, Kayseri 2007, s. 350.

(127) 182 Numaralı Kayseri Ashab-ı Müllk Defteri, s.229-306.

(128) 182 Numaralı Kayseri Ashab-ı Müllk Defteri.

(129) Prof. Dr. Kemal Karpat 1880'de Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu, Çev: Prof. Dr. Bayram Bayraktar, Belleten, C.56, s.909.

(130) Salnamelerde Kayseri, Hazırlayanlar: Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, No: 16, Kayseri 1998, s. 219-220.

(131) Salnamelerde Kayseri, s.221.

(132) Salnamelerde Kayseri, s.221.

büyük uçurumlar vardı. Bütünlüğün, birlikte yaşamının, kaderde, kıvançta ve tasada ortak olabilmenin, kafalarla gönüller arasında ahenk kurabilmenin, müşterek gayelere yönelebilmenin biricik vasıtası şüphesiz eğitim ve öğretim düzeyinin kalitesi ve buna bağlı olarak refah ve mutluluk seviyesinin yükselmesidir. Bahsettiğimiz tarihlerde Osmanlı toplumunun genelinde böyle bir birlikteliğin ve ahengin bulunmadığı herkesin malumdur. Gayr-i mütecanis toplumlarda ayrışmanın, başına buyruk olmanın en önemli sebebi eğitim-öğretim farklılığı ile buna bağlı gelişmişlik ya da geri kalmışlıktır.

Osmanlı Türkiye'sinde "çağdaş medeniyet" nimetlerinden ilkin yararlananlar, içten ve dıştan kaynaklanan bir imkan ve fırsat bulur bulmaz ayaklananlar ve bağımsızlıklarını ilan edenler olmuştur. Bilgili olanların güçlü olmalarında, güçlü olanların da hakim olma talebinde bulunmalarında herhangi bir sakınca düşünülmemelidir. Bilimde, teknolojiye, kültürde, sanatta ilh. ihmal gösterenler, aymazlıkta bulunanlar, bir zaman sonra ettiklerinin karşılığını göreceklerdir ve biraz basiretleri varsa pişmanlık duyacaklardır.

Kayseri Vezirhan'ında bulunan ve Erciyes Üniversitesi'ne intikal eden defterden anlaşıldığı kadarıyla Talas'ta 3 adet mahalle mektebi bulunmakta, burada yaşayan Millet-i Ermeniyan'dan 310 kişinin adı ve meslekleri hakkında bilgi bulunmaktadır¹³³. Aynı defterde "Kayseri ve kurasından Efkeri hakkında da bilgi bulunmaktadır. 1840 yılı itibari ile Efkeri'de 200 hane Ermeni ve 565 erkek nüfus yaşıyordu. Ermenilerin büyük manastırı burada idi. Manastırın 11'i rahip, 17 çalışanı vardı. 1875'te 381 hane ve 845 Ermeni bulunduğuna bakılırsa, burada 1840-1875 tarihleri arasında aşırı bir nüfus artışının olduğu, buna dışarıdan gelen muhacirlerin sebep olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴.

Çoğu kez yoksulluklar, ayaklanmaların hatta bağımsızlık hareketlerinin nedeni olarak gösterilir. Doğrudur. Fakat eksiktir. Ka-

naatimize göre, nereden kaynaklanmış olursa olsun, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde baş gösteren etnik başkaldırıların gerisinde, bu toplulukların "Batı Medeniyeti" ile teması ve iktibastan öte o medeniyeti benimsemesi, icaplarını yerine getirmesi bulunmaktadır. Batı medeniyetinin temsilcileri, inşa ettikleri medeniyetin tabiatında bulunan bir sevk-i tabi ile emperyal politikalara yöneldiler. İnsanlığa hizmetten çok sövmürmeyi benimsettiler. Kitleler için ürettikleri malları pazarlamak, üretimin devamını sağlamak, onları deniz ve okyanus ötesi kıtalara yöneltti. Çoktandır başlatılan Batı dışı dünyaları ele geçirme, taksim etme projelerinden Osmanlı Devleti de nasibini alacaktır. Sömürgecilik, keşif kollarıyla uygulamaya konulacaktır. Hedefteki ülke ya da ülkelerin "yumuşak karınları" önceden belirlenerek onların üzerlerine gidilecektir. XIX. Yüzyıla gelindiğinde Batı için ele geçirilmesi lazım olan yegane topraklar, Osmanlı ülkesiydi. "Memalik-i Mahrusa", sınırları Allah tarafından korunmuş, padişahın ülkesi idi. Bu ülke, yenilikleri ve değişiklikleri zamanında ve kendiliğinden gerçekleştirmediği, ilim ve aklı rehber olmaktan çıkarıldığı içindir ki, ne Allah sınırlarını korumuş, ne de tebaa ülkelerinin elden çıkmasına engel olabilmıştır. Vaktiyle Osmanlı ekonomisini geliştirmek için padişah tarafından ilkin Fransa'ya, bilahare bütün Avrupa ülkelerine, Amerika Birleşik Devletleri'ne ihsan edilen, 1740 tarihine kadar Sultanın hayatı ile mukayyet iken, bu tarihten sonra ebedileştirilen "kapitülasyonlar" Batı dünyası için vazgeçilmez hak olarak benimsenmiştir. Kapitülasyon rejimi, doğasında çifte hukuk sistemini barındırıyordu. Bu anlayış Osmanlı Türkiye'sinde, bir hayli zamandır tahrik edilen gayr-i müslim unsurların ayrılma konusundaki cesaretlerini artırmıştır. Yabancı okullar olarak isimlendirilen ve hepsi de Osmanlı ülkesinde emelleri bulunan Batı medeniyetinin temsilcileri tarafından kurulan okullarda ayrılığın tohumları

(133) 182 Numaralı Kayseri Ashab-ı Müлк Defteri, s.1-140; 184 Numaralı Kayseri Ashab-ı Müлк Defteri 82-86.

(134) 182 Numaralı Kayseri Ashab-ı Müлк Defteri, s.119.

ekilmiş, ürünleri yetiştirilmiş ve asrın sonunda hasadı toplanmaya başlanmıştır. Bu arada 1876-1909 tarihleri arasında hükümdarlık eden Osmanlı padişahı, Sultan II. Abdülhamid Han'ı zikretmek bir kadirşinaslıktır. Devrinde hiziplerin hiçbiri tarafından benimsenmemiş, ancak ölümünden sonra hepsinin iade-i itibar ettikleri Sultan II. Abdülhamid Han çeyrek yüzyıllık saltanatında barışa öncelik vermiş, bu süre zarfında, başta Anadolu olmak üzere, bütün Osmanlı coğrafyasında, her seviyede, modern eğitim kurumları açmak suretiyle, Batının metodolojisine ve Doğunun ruh köklerine bağlı nesillerin yetişmesine vesile olmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin ömrünü tamamladığına, açtığı okullardan yetişen Türk çocuklarının bu devletin enkazı arasında yeni bir Türk devleti kuracaklarına kuvvetle iman etmiş idi.

1831-1860 tarihli Kayseri nüfus müfredat defterinde, Kayseri ve mülhakatında yaşayan çeşitli dinlere mensup halklardan Müslüman olanlarına "ehl-i İslam", "Millet-i ehl-i İslam"; Müslüman olmayanlarına "Millet-i Ermeniyan", "Millet-i Rumiyân"; Kayseri merkez mahallelerine bitişik olarak bir yerleşim yeri oluşturanlarına da "cemaat" denilmektedir¹³⁵. Adı geçen defterde Kayseri merkezindeki mahallelerden ve bağlı köylerden İstanbul'a gönderilen ve dönenlerin cizyeye müteallik durumları da belirtilmektedir. Buna göre:

- a) Kayseri merkez mahallelerinden gönderilen ve millet-i Ermeniyan'a mensup olan 241 kişiden 138'inin durumu ala (iyi), 94'ünün durumu evsat (orta) ve 9'unun durumu edna (kötü)'dür.
- b) Kayseri'ye bağlı köylerden gönderilen ve millet-i Ermeniyan'a mensup olan 39 kişiden 20'sinin durumu ala, 16'sinin durumu evsat ve 3'ünün edna'dır.
- c) Kayseri merkez mahallelerinden olup, ölen millet-i Ermeniyan'a mensup 61 kişiden 4'ü ala, 41'i evsat ve 16'sı ednadır¹³⁶.

d) Kayseri sancağı köylerinde bulunan millet-i Ermeniyan'a mensup olanlarından doğan ve ölen 37 kişiden 9'u ala, 22'si evsat, 1'i edna sınıfına mensup olup, 5'inden cizye alınmamaktadır¹³⁷.

e) Kayseri mahallelerindeki Ermenilerden doğan, ölen ve yeniden kaydedilen 170 kişiden 20'si ala, 139'u evsat ve 20'si edna sınıfındadır¹³⁸.

f) Kayseri'nin köylerinden olup, Ermeni milletine mensup 160 kişiden 110'u evsat, 21'i ala, 18'i edna sınıfından olup, 11 kişiden (çocuk ve yaşlı olduklarından) cizye alınmamaktadır¹³⁹.

g) 1838 tarihinde Kayseri merkez mahallelerinde yaşarken ölenlerinden ve mahalle değiştiren 47 kişiden 6'sı ala, 23'ü evsat, 3'ü edna sınıfında olup, 2 çocuktan ve 13 mevtadan cizye tahsil edilmemektedir¹⁴⁰.

h) 1838'de Kayseri köylerinde yaşarken ölen, mahalle değiştiren ve yeniden yazılan 88 kişiden 18'i ala, 48'i evsat, 7'si edna hanesinden olup, 15 ölü, çocuk ve yaşlıdan cizye alınmamaktadır¹⁴¹.

Ermeni milliyetçiliğinin membaında Eçmiyadzin kilisesinin önemli payı vardır. Doğu kilisesine (Ortodoksluk) bağlı olanlar Kadıköy'de toplanan ruhani mecliste başveren ihtilaf üzerine ikiye ayrıldılar; Ermeniler Rumlardan ayrılarak Eçmiyadzin piskoposuna tabi oldular ve onu Katogikos yani genel ruhani başkan olarak adlandırdılar¹⁴². XIII. Yüzyılın ortalarında İslam coğrafyasına vaki Moğol istilasında Eçmiyadzin tarafları büyük yıkım görmekle Ermeniler Anadolu tarafla-

(135) Prof. Dr. Mustafa Keskin, Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2000.

(136) Keskin, age, s. 108 ve devamı.

(137) Keskin, age, s.115 ve devamı

(138) Keskin, age, s. 164-170.

(139) Keskin, age, s. 150-156.

(140) Keskin, age, s. 183-184.

(141) Keskin, age, s. 186-189.

(142) Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir: 21-39, Hazırlayan: Ord. Prof. Ca-vidBaysun, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1963, s.234.

rına gelerek Sis'te (Kozan'da) meşhur manastırı inşa ettiler ve burasını ruhani hükümetlerinin merkezi edindiler. Bu aileden biri Van gölündeki Ahtamar adasında kalmakla, Ermeniler için iki ruhani merkez ortaya çıkmış ve ikisinde de piskoposlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat asıl katogikos Sis'e gelip, Ermeniler arasında muteber olan bazı eserler onun elinde bulunmakla beraber, Sis katogikosu daha saygın idi. Moğollardan sonra Ermeniler Eçmiyadzin kilisesini ihya etmek üzere Sis'teki katogikosu buraya davet etmek istemişlerse de, aile gitmediğinden Ermeniler arasında dışarıdan katogikos seçmek usulü yürürlüğe konulmuştur. Eçmiyadzin kilisesi eski mabet sayılmakla ve katogikosluğuna piskoposlar içinden, uluslararası itibar ve saygınlığa sahip kişiler seçilmekle, Eçmiyadzin kilisesi kamuoyunun nazarında ön plana çıkmış ve iki kilise arasında rekabet eksik olmamıştır¹⁴³.

20

Ermenilerin bir de Kudüs ve İstanbul patrikleri ile bunların da bağımsız ruhani daireleri vardır. İstanbul ve Kudüs patriklikleri piskoposluk rütbesinde olup, kendileri bu rütbeyi veremezler. Rütbe vermek ve kutsal yağ kaynatmak hakkı katogikoslara mahsusur. Bununla beraber İstanbul patriği (İstanbul'un fethinden itibaren) saltanat merkezinde bulunarak, Osmanlı hükümeti ile yazıştığından, bütün Ermenilerin başvuru yeri ve katogikosların haberleşme aracıdır. Patrikler çoğunlukla Eçmiyadzin'de piskopos olmuş yahut oraya gidip gelmiş olan piskoposlardan seçilmiş olmakla, İstanbul ve bağlı Ermenileri Eçmiyadzin'e yatkın ve oraya gönül vermiş olarak her sene İstanbul'dan oraya surreler gönderilirdi. Eçmiyadzin, Revan Rusya tarafından işgal edilince, Rus ülkesinde kalmış, buraya gönderilen surreler kestirilmiş ve Sis-katogikosluğuna daha ziyade ehemmiyet verilmiştir¹⁴⁴.

Sultan II. Mahmud devrinde, Ermenilerin itibarlılarından biri olan Kazaz Artin, Rusya büyükelçiliği, devrin dışişleri bakanı Akif Paşa'dan İstanbul'dan Eçmiyadzin'e

gönderilen surrelerin eskiden olduğu gibi, gönderilmesi için Ermenilere uyarılarda bulunması üzerine Kazaz Artin, Akif Paşa'ya şöyle demiştir: "Daha önce Eçmiyadzin İran Devleti elinde iken, İstanbul orasını buraya çekerd. Şimdi Rusya gibi kuvvetli ve şiddetli bir devlet eline geçmiştir. Bundan sonra burasını o tarafa çeker, Ermenilerden Rusya'ya yatkınlıklar olur, Osmanlı Devleti de bunu görüp, Ermenilerden soğur. Halbuki şimdi Osmanlı Devleti'nin ekonomik gücü Ermenilerin elindedir ve bütün Osmanlı memurlarının parası ve muhasebesi Ermeni sarraflarının odalarındadır. Osmanlıların yanında en çok yaygın olan ırz ve namusları Ermeni uşaklara teslim ve tevdi olunuyor. Bu güven sarsılırsa Ermeni topluluğu büyük yıkıma uğrar, Osmanlı Devleti de siyaseten zarar görür. Onun için İstanbul'un Eçmiyadzin ile olan bağıni kesmek gerekir. Binaenaleyh Eçmiyadzin surrelerinin kesilmesine karar verdirdim. Siz de buna dayanmalısınız." uyarılarına Akif Paşa olumlu bakmış ve Rusya baş tercümanının uyarılarına önem vermemiştir¹⁴⁵. Bundan sonra Ruslar doğrudan doğruya Ermenileri kendi yanlarına çekmeye çalışmışlar ve giderek Ermeniler içinde hayli taraftar kazanmışlardır. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin gafletinden yahut tegafülünden çokça yararlanmışlardır. 1856'da Ermeniler bir nizamname kaleme alıp, Bab-ı Âli'ye vermişlerdir. O zamanlar Ermeniler içinde Sis manastırının şenlenmesini isteyenler varsa da Eçmiyadzin tarafına yüzünü çevirenler çoktu. Rusya yanlıları bu düşünceye işlerlik kazandırmak için Sis'in şan ve şöhet kazanmasını istemedikten başka, Sis dairesi halkının eski usul üzere kendi kendilerine katogikos seçmelerine olur vermeyip, genel olarak Ermeniler tarafından seçilmek usulünün konulması iddiasına düşerek İstanbul'daki Ermeni patrikhanesi meclisinin çoğunluğunun görüşü ile Nigogos'un Katogikosluğu reddedilmiştir¹⁴⁶.

(143) Ahmet Cevdet Paşa, age, Tezkire No: 38, s.235.

(144) Ahmet Cevdet Paşa, age, s.236.

(145) Ahmet Cevdet Paşa, age, s.236.

(146) Ahmet Cevdet Paşa, age, s.238.

Osmanlı ülkesinde, daha önce de Selçuklu mülkünde, bütün tarihleri göz önüne alındığında, birlikte yaşayan, kader birliği içinde bulunan, her dinden ve mezhepten toplulukların arasına ayrılık tohumları XIX. yüzyılda atılmış, bu tohumlar asrın ortalarından itibaren meyveye dönmüş, sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında, ekenlerce, devşirilmeye başlanmıştır.

Ülkenin içinde bulunduğu kötülüklerden kurtulmanın tek yolu olarak, Türklerin hakani ve yeryüzü Müslümanlarının halifesi olan, Sultan II. Abdülhamid'i tahttan uzaklaştırmayı gören İttihad ve Terakki Cemiyeti ve partisi, yurtdışında, Paris'te 1902 ve 1905'te gerçekleştirdiği iki toplantıda, işbirliği içinde bulunduğu gayr-i Türk ve gayr-i müslim örgütlerin ve mensuplarının hiç de Osmanlı Devleti'nin bir bütün halinde devamından yana olmadıklarını, hatta ayrılıkçı hareketlerine destek vermeleri için Avrupa devletlerini, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya davet ettiklerini gördüğünde anlayacaktır. Bunu anladıklarında da iş işten geçmişti. "İttihad-ı anâsır" cılık türküsünü tutturular, "Balkan faciası"nda yanıldıklarını ve yandıklarını görmüşlerdir. Düşündüklerinin birer ham hayal olduğunu anlamışlardır. "Eyvah bu baziçede biz yine yandık, zira ki ziyan ortada acep ne kazandık" demek zorunda kalmışlardır. Böyle bir düşünce Osmanlı toplumunu teşkil eden bütün unsurlarca paylaşılmış olmalıdır. Çünkü kaybedenler hepsidir. Kaybetmenin bir derecesi de yoktur. Elbette kazananlar olmuştur. Tahmin edersiniz ki kazananlar, sömürgeleştirilmesini elzem gördükleri Osmanlı Devleti'ni ve onun hatıralarını tarihe gömenlerdir. Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun yıkılmasını kolaylaştıranlar ve gerçekleştirenlerin, olmuş bitmiş facialardan dolayı üzüntü beyan etmeleri, teşbihate hata olmaz, kurbanını yiyen timsahın gözyaşı dökmesi gibidir. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin tasfiye sürecinde, meydana gelen ve gerçekten insanlık tarihinin önemli izdiraplarına sebebiyet veren

hadiseler tek taraflı bir incelemeye konu edilirse, bu, tarihin saptırılmasına, nesillerin birbirinden nefret etmesine, netice olarak dünya barışının zedelenmesine yol açar ki, buna kimsenin hakkı olmasa gerektir.

Bibliyografya

182 Nolu Kayseri Vergi Kayıt Defteri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Arşivi.

Abdullah Satoğlu, Kayseri Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.

Ahmet Cevdet Paşa, Tezahir: 21-39, Hazırlayan: Ord. Prof. CavidBaysun, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1963.

Ali Rıza Önder, Ermeni Hastalığı, Yeni Adam Gazetesi, Sayı: 923, Ankara 1978.

Cahit Öztelli, Akkavak Kızı ve Bey Börek, Sivas Folkloru Dergisi, Sayı: 59, Sivas 1977.

Dr. Hıfzı Nuri, Kayseri Sancağı 1922, Sadeleş-tiren: Zübeyir Kars, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 1984.

Hüseyin Cömert, 1831 Nüfus Sayımında Kayseri, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayını, Kayseri, 1993; "XIX. Yüzyılda Kayseri, Mazaka Yayınları, Kayseri 2007.

Kemal Karpat, *Kayseri Sancağının Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu*: İngiltere'nin Anadolu Konsolos Yardımcısı LieutenantFerdinantBennet'in Raporu, Ekim 1880, Çev.: Bayram Bayraktar, Belleten, C. 56.

KevorkPamukcuyan, Biyografileriyle Ermeniler, C. 4, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

KevorkPamukcuyan, Ermeni Harfleri Türkçe Metinler, Haz.: Osman Köker, C. II, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002.

KevorkPamukcuyan, Kayserili Karakoçyan Ailesi, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, C. III, Haz.: Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

LevonPanosDabbağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.

Mustafa Keskin, Kayseri Nüfus Müfredat Defteri, 1831-1860, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2000.

Mustafa Keskin, *Mancusunlu Mustafa Remzi Cebeci Bey (1886-1961)*, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2003.

Orhan Koloğlu, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993, C. 6.

Salnamelerde Kayseri, Hazırlayanlar: Uygur Kocabaşoğlu, Murat Ulugtekin, Kayseri Ticaret Odası Yayınları, No: 16, Kayseri 1998.

Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, Çev.:Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1934.

Şaban Bayrak, 18-19. *Yüzyılda Kayseri'nin Ticari Hinterlandı, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2003.

Uygur Kocabaşoğlu, Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 1998.

www.efkere.com

www.kalamullah.com

Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, C. I, M.E.B. Yayını, İstanbul 1969.

Zübeyir Kars, *Kayseri Eğitim Taribi Üzerine Bir Deneme, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 1996.

Zübeyir Kars, *Kayseri Mutasarrıfı, Adana, Konya ve Sivas Valisi AhmetMuammer Bey'in Kayseri'nin Çağdaşlaşmasına Katkıları, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, E. Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayını, Kayseri 2000.